

נבל ישראלי עתיק במוזיאון למוסיקה ואתנולוגיה.

המוזיאון למוסיקה ולאתנולוגיה

נינה בנצור

תחילתו של מוזיאון זה בשני מוזיאונים שונים: המוזיאון לאתנולוגיה ולפולקלור, לשעבר ברח' ארלוזורוב 19, מיסודו של פרופ' דב נוי בשנת 1955 והמוזיאון וספריית אמל"י למוסיקה, לשעבר ברח' ארלוזורוב 23, מיסודו של מר משה גורלי (להלן). איחוד שני המוסדות הנ"ל (והעברתם למוזיאון הנוכחי בשנת 1982), נעשה על רקע ההכרה, כי כלי נגינה הם חלק מתרבותו החומרית של עם, ואין לנתקם מיתר המרכיבים של חגיו וטכסיו. עד כה הוצגו שתי תערוכות גדולות בכל קומת הביניים של בניין המוזיאון. הראשונה – "מהקנטלה ועד הבולרו" – הציגה את תרבותם החומרית של עמי אירופה כגון תלבושות, כלי נגינה, רקמות, שטיחים, כלי בית וכד'. השנייה – "אפריקה – אלילים וצלילים", שהתמקדה בעמי אפריקה דרומית לסהרה. התערוכה כללה פסלים, מסכות, תלבושות, תכשיטים, טכסטילים, כלי בית וכד'.

כן הוצגו שתי תערוכות קטנות יותר: "שלל צבעים רקמה" שכללה את עבודותיהן של הרוקמות אלכסנדרה זייד ופולה פרנק. לאחר מכן הוצגה תערוכתו של האמן רפאל אביקסיס על אמנות הכתב והעיטור היהודי על קלף. תערוכות אחרות הן בתכנון, וית-חלפו כל שישה חודשים לערך, זאת עקב אילוצי השטח המועט העומד לרשות המוזיאון. אוספי המוזיאון למוסיקה ולאתנולוגיה כוללים:

א. כלי נגינה עממיים ואמנותיים של עמים שונים. אוסף זה הוא מהגדולים והחשובים בישראל;

למעלה: המנגנת בטמבור. פסלון חרס מהתקופה הישראלית (מאות 9–8 לפסה"נ), שנמצא בשקמונה.

- ב. כלי נגינה של א"י העתיקה ושל עמי קדם אחרים המשוחזרים לפי ממצאים ארכי-אולוגיים מתקופת התנ"ך;
- ג. מדליות המוקדשות למלחינים, מבצעים, זמרים ובנייני אופרה מפורסמים, שהוט-בעו ע"י ארצות שונות לרגל יובלות או אירועים חשובים; כ"כ קיים אוסף קטן של מטבעות עתיקים עליהם מופיעים כלי נגינה יווניים, רומיים ומתקופת מרד בר-כוכבא;
- ד. אוסף עשיר של פסלים, מסכות, טכסטילים ופריטים רבים אחרים מיבשת אפריקה, וכן אוסף אמנותי מגוון של גראפיקה ותמונות אודות חיי המוסיקה אצל עמים שונים;
- ה. אוסף תלבושות של עדות ועמים במגוון עשיר, וביניהן תלבושות יחידות מסוגן כיום;
- ו. אוסף מרשים של תכשיטים השייכים לעדות שונות. הם מסמלים את אמנות הצורפות המפותחת שרווחה בקרב קהילות ישראל בתפוצות;
- ז. אוסף תשמישי קדושה יהודיים, חלקו מקהילות שנמחו בשואה;
- ח. ברשות המוזיאון אוסף גדול וחשוב של מגזרות נייר של יוצרים ישראלים ושל עמים שונים, שהינו מהגדולים מסוגם בארץ;
- ט. אוסף כלי בית ועבודה שהיו חלק מחיי היום-יום של עדות ישראל בתפוצות;
- י. בובות עם תלבושות של עמים שונים, מהן שממחישות את עושר הסגנונות וההמצאות של גזרות ובדים.
- דגש מיוחד מושם על איסוף ושימור התרבויות השוכנות בחיפה ובסביבתה, כגון הדרו-זית, הצ'רקסית והערבית.

ספריית אמל"י למוסיקה = רח' ארלוזורוב 23 (בית שטרוק)

ספרייה זו המשאילה ספרים, תווים ותקליטים, הינה יחידה במינה בחיפה והצפון, ומש-רתת קהל רחב של מוסיקאים, מורים ותלמידים. בספרייה ניתן גם להאזין למוסיקה ואף לערוך הקלטות.

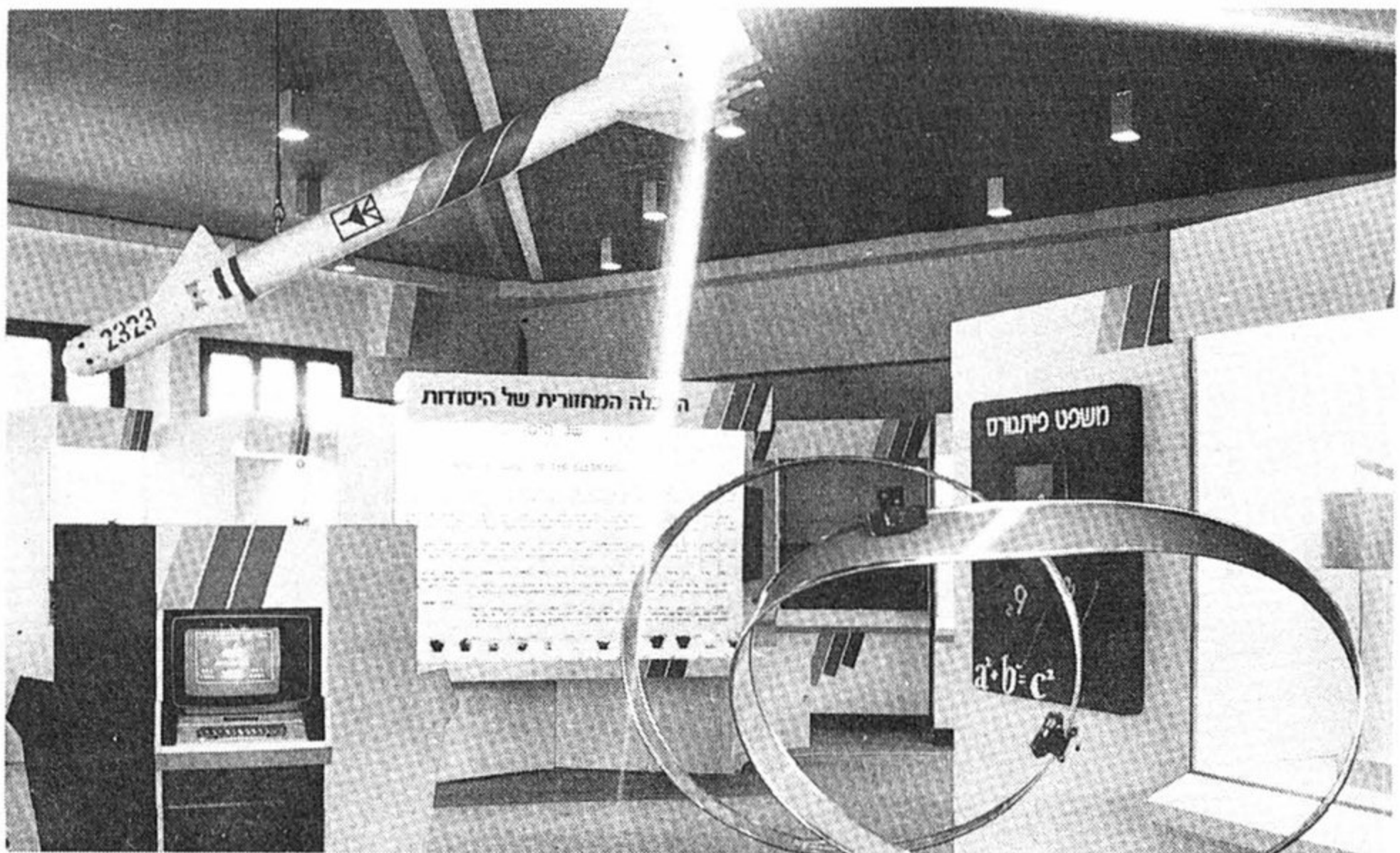
מדור מיוחד מוקדש למוסיקה יהודית. ארכיון המוסיקה היהודית מכיל כתבי-יד, מסמ-כים, צילומים וכד'.

הארכיון ע"ש רות רובין מכיל יותר מ-1,500 שירי עם בידיש עם סלילים, אותם ליקטה האתנומוסיקולוגית ד"ר רות רובין מארה"ב. השירים הוקלטו מפי אנשים ממזרח אירופה בבתי אבות שונים בקנדה ובארה"ב. ארכיון דומה נמצא בספריית הקונגרס בושינגטון.

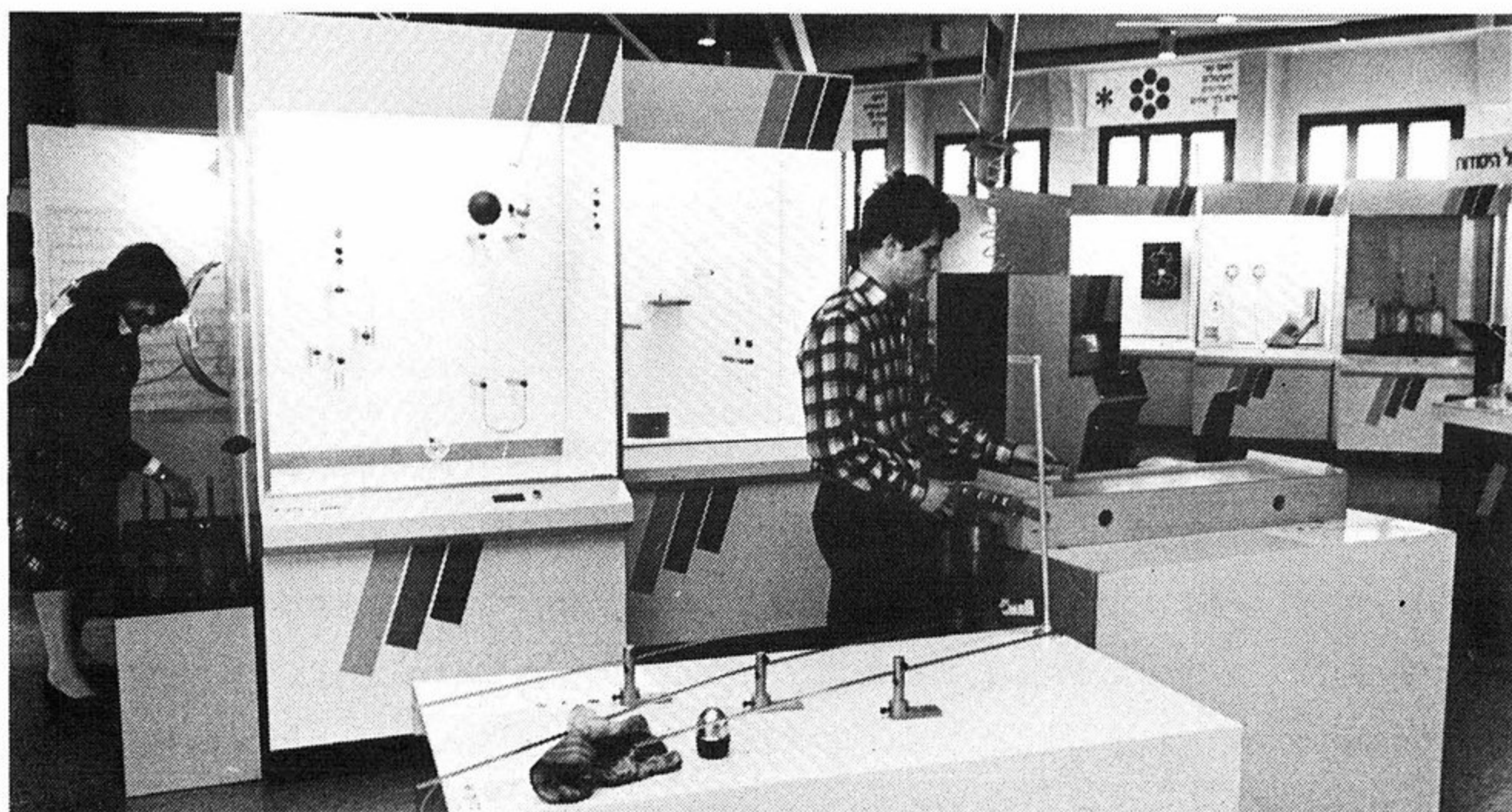
אוצרת המוזיאון: נינה בנצור.
כתובת המוזיאון ושעות הפתיחה: ר' המוזיאון לאמנות חדשה.

מוזיאון טכנודע

לפני כתריסר שנים נוסדה ביוזמת אנשי תעשייה וכלכלה בחיפה, עמותה שמטרתה להקים מוזיאון טכנולוגי ומדעי, כיאה לעיר שבה פועל מזה שישים שנה הטכניון ובה נמצאים מרכזי התעשייה והמדע מהמתקדמים בארץ. לפני כשנתיים נפתח טכנודע – המוזיאון הלאומי למדע ולטכנולוגיה לקהל הרחב. המוזיאון, השוכן כיום באחד האולמות של בניין הטכניון הישן בחדר-הכרמל, משתרע על שטח של כ-400 מ"ר. עם העתקת הפקולטה לארכיטקטורה והמחלקה להנדסה גרעינית לקרית הטכניון, יועמד – לפי התכנית – כל קמפוס הטכניון הישן לרשות המוזיאון. במוזיאון מומחשים עקרונות המדע והטכנולוגיה באמצעות תצוגות הניתנות להפעלה, תצוגות דוממות, פלקטים ואמצעים אורקוליים. כן מציגה התעשייה הישראלית נושאים נבחרים מהישגיה. כיוון שהמוזיאון נועד להיות מרכז חינוכי, אין זו תערוכה גרידא; מרבית המוצגים

אחד מאולמות התצוגה במוזיאון טכנודע.

אולם תצוגה במוזיאון טכנודע.

דינאמיים ומאפשרים השתתפות פעילה של המבקרים ע"י הפעלתם. בדרך זו מובהרים לצופה תהליכים מדעיים וטכניים מסובכים. התצוגות כוללות בין היתר: לייזרים ואופטיקה, גלי קול, מכניקה, הטבלה המחזורית, אלקטרוליזה ואלקטרוכימיה, בליעה ופליטה של קרינה, מחשבים, השימושים השונים של אנרגיה סולרית, כימית השטח, טופוגרפיה וסטטיסטיקה במתימטיקה, הידרודינמיקה, פעולת המקרר, המכונית ודרכי פעולתה, פיתוחים מדעיים מקוריים בשטח התקשורת והתעשייה הצבאית ועוד. בין המוצגים היותר מעניינים נזכיר רכבת זעירה המופעלת ע"י אנרגיה סולרית, והנוס-עת בנוף מניאטורי של חיפה; דרך פעולתם של מכשירים מזכרים כגון מנוע המכונית ודוד השמש, ומוכרים פחות, כגון מחשב ירי "דוד" וטיל שפירר. המוזיאון שוקד על פיתוח פעילות חינוכית עניפה, דוגמת חוגים לנוער שוחר מדע, הרצאות מדעיות לקהל הרחב ועוד.

אולם המוזיאון העכשווי קטן מדי ואינו עולה על הדרישות. בתכנית, כאמור, להועיד למטרה זו את בניין הטכניון הישן, שהינו פנינה ארכיטקטונית והיסטורית, וראשון המוסדות להשכלה גבוהה בארץ, המתאים מאין כמוהו לשמש למטרה זו. בחירה זו, שהינה מיזוג בין נכסי מורשת העבר עם חזון העתיד, תביא גם לחסכון ניכר בהוצאות.

הכניסה למוזיאון היא ממול לרח' בלפור 15. כתובת המוזיאון: קמפוס הטכניון בהדר, ת.ד. 44927, חיפה. טל. 671372.

שעות הפתיחה: ימים ב', ד': 09.00-17.00. ימי ג': 11.00-19.00. ימי ר': 09.00-13.00. שבת: 10.00-14.00. ימי א' סגור. הדרכה לקבוצות בתיאום מראש.

המוזיאון לפרהיסטוריה ע"ש מ. שטקליס

משה דייוויס

המוזיאון לפרהיסטוריה בחיפה הוקם בשנת 1961 ביוזמתם של אבא חושי ופרופ' מ. שטקליס מן האוניברסיטה העברית בירושלים. החפירה הארכיאולוגית בנחל אורן אשר מומנה בחלקה ע"י עיריית חיפה – היוותה את הבסיס הראשוני להקמת המוזיאון ולפי הסכם מיוחד הועברו אליו שני שלישים מממצאי החפירה. כן נתרמו למוזיאון אוספי-הם של שניים מתושבי העיר: יעקב עולמי ואליעזר וורשנר שעסקו בחקר עברה הפרהיסטורית של חיפה והכרמל.

מוזיאון זה היה הראשון בארץ שהוקדש כולו לנושא הפרהיסטוריה. סיבת הקמתו בחיפה דווקא קשורה לחשיבות הכרמל, הידוע כאחד האזורים העשירים ביותר בארץ בשרידים פריהיסטוריים.

המוזיאון נועד להמחיש את השרידים העשירים של הפרהיסטוריה בכרמל ואת תמונת ההווי של התקופה בשפה השווה לכל נפש. כן משמש המקום מרכז למחקר הפרהיסטורי של צפון הארץ (תוך דגש על הכרמל).

המוזיאון מציג לציבור הרחב את התפתחות אורח החיים בתקופה הפרהיסטורית לפי סדר כרונולוגי. ארבע דיורמות (חלונות תצוגה) ושולחנות ממחישים את אורח חייו של האדם הקדמון. דיורמה ראשונה מראה כיצד צד בעלי חיים בתקופה הקדומה ביותר, לפני כמליון שנים ועד לפני כששים אלף שנה. ליד הדיורמה מוצגים כלי עבודה מאותה תקופה – דהיינו, הפליאולית התחתון. הדיורמה השנייה מתארת תמונה מחיי האדם הקדמון בתוך מערה בתקופות הפליאולית התיכון והעליון (60,000 – 17,000 לפסה"נ). ליד הדיורמה מוצגים כלי עבודה מאבן מאותה תקופה. הדיורמה השלישית מציגה את ראשית החקלאות בתקופה הניאוליתית ולידה – כלים מאותה תקופה. הדיורמה הרביעית עית משחזרת כפר נטופי מנחל אורן שבכרמל (10,000 לפסה"נ), ולידה שולחן תצוגה עם כלים מאותה חפירה.

מקום מרכזי בתצוגת הקבע תופס חלק מבית הקברות הנטופי שהועבר מנחל אורן ומוצג כפי שנמצא באתרו. נראים – מספר שלדיות וכלי האבן שנמצאו לידם, ושרידי מדורה. במוזיאון מוסברת ההתפתחות הטכנולוגית של כלי העבודה וכלי נשק של האדם הקדמון

למוזיאון גלריה המיועדת לתערוכות מתחלפות בנושאים שונים. בשנים האחרונות הוצגו בה תערוכות בנושאי הפרהיסטוריה של עמק החולה, ציורי האדם הקדמון באירופה ועוד.

מספר המבקרים במוזיאון נע בין 125,000 – 150,000 מדי שנה. מרביתם תלמידים המשלימים את השיעורים בנושא האדם הקדמון. חלק מההדרכה ניתן ע"י צוות המוזיאון. במוזיאון ספריה מקצועית עשירה, מהטובות בארץ בנושא הפרהיסטוריה. היא משמשת בין השאר תלמידי בתי ספר וסטודנטים. אנשי מקצוע רבים שולחים את עבודותיהם לספריה המוזיאון ובהם חוקרים רבים מחו"ל.

המוסד מבצע חפירות פרהיסטוריות באופן עצמאי או בשיתוף פעולה עם מוסדות מחקר שונים. צוות המוזיאון, בשיתוף עם החוג ללימודי א"י באוניברסיטת חיפה, חופר זה יותר מעשר שנים במערת התנור שבנחל המערות בכרמל, שהיא אחת מהחשובות למחקר הפרהיסטורי בכלל. כן חפר המוזיאון באתר הניאוליתי יפתחאל שבגליל התחתון המערבי. הצוות המקצועי של המוזיאון השתתף בקונגרסים ארציים ובינלאומיים ומפרסם מאמרים בעיתונות המקצועית בארץ ובחו"ל. בשנת 1984 יצא לאור ספרו של מר יעקב עולמי: "הפרהיסטוריה של הכרמל" (באנגלית) אשר פורסם ע"י המוזיאון בשיתוף עם החברה לחקירת א"י ועתיקותיה. המוזיאון לפרהיסטוריה מוכר גם בחו"ל והוא חבר באגודות פרהיסטוריות שונות.

המוזיאון משתרע על שטח מצומצם ביותר, המקשה על התפתחותו. לפי התכנית יוקטן השטח הפנוי באולם על חשבון הגדלת שטח התצוגה, דבר שיאפשר הוספת מדורים חדשים שטרם מצאו את מקומם בתצוגת הקבע. בין המדורים המתוכננים – מדור לאבו-לוציה של האדם, אמנות פרהיסטורית ומעונו של האדם.

המוסד הכין תכנית חומש לתערוכות מתחלפות בנושאים נבחרים כגון תערוכה מסכמת ל-35 שנות מחקר פרהיסטורי בישראל, הפרהיסטוריה של צרפת, דמות האשה באמנות הפרהיסטורית ועוד.

המוזיאון נמצא במסגרת הארגונית של חברת מוזיאון חיפה מיסודה של עיריית חיפה. כתובת המוזיאון: רחוב התשבי 124, חיפה. טל. 337833 (04). מנהל המוזיאון: משה דייויס. שעות הביקור: ימים א' – ה': 08.00–14.00. ערבי חג: 08.00–13.00. שבת וחג: 10.00–14.00. יום ו': סגור למבקרים. הכניסה בתשלום מזכה בכניסה חופשית גם למוזיאון לאמנות חדשה, למוזיאון לאמנות עתיקה, למוזיאון לאמנות יפנית, למוזיאון הימי הלאומי ולמוזיאון למוסיקה ולאתנולוגיה.

מוזיאון מאנה כץ

מוזיאון מאנה כץ נמצא בבניין צנוע ועם זאת רב השראה, המשקיף על נופה של חיפה. המקום שימש כביתו וסדנתו של האמן מאנה כץ בשנות חייו האחרונות. האמן הוריש לעיר חיפה את עזבונו, הכולל את מרבית יצירותיו ואוספיו. במוזיאון – תצוגות מתחלפות של ציורי שמן, גואש ורישומים, ציורי העיירה היהודית שהקנו למאנה כץ את עיקר פרסומו, וכן מגוון רחב של ציורים בנושאים אחרים; אוסף עשיר של פריטי יודאיקה שהוריש האמן, רהוט, שטיחים ועוד. מאנה כץ נולד בשנת 1894 בקרמנצ'וג שבאוקראינה. עד גיל 16 למד בישיבה. למד אמנות בוויילנה ובאקדמיה לאמנות בקייב. ב-1913 הגיע לראשונה לפאריס, שבה עשה

מעבודותיו של מאנה כץ: מימין – נגן כנור הבס (גובה 35 ס"מ). משמאל – משה והלוחות, ברונזה (גובה: 97 ס"מ).

את מרבית שנות יצירתו. את מלה"ע ה-2 עשה בניו-יורק, אך עם תום המלחמה שב לפאריס. בשנותיו האחרונות הרבה לשהות בישראל. בשנת 1958 העניקה לו עיריית חיפה בית וסדנה על הר הכרמל, לשם העביר האמן את מרבית תמונותיו ואוספיו. בספטמבר 1962 נפטר מאנה כץ בגיל 68. בשנת 1965 ערך המוזיאון לאמנות חדשה בחיפה תערוכה רטרוספקטיבית של יצירותיו. מעונו שוקם ונפתח לצבור כמוזיאון בנובמבר 1977.

"אהל מאנה כץ" היא עמותה ציבורית שהוקמה ע"י עיריית חיפה במטרה לנהל ולשמר את עזבונו של האמן, שהוריש את יצירותיו ואוספיו לעיר חיפה. כן תדאג העמותה לפיתוח המוזיאון והעשרת פעילותו.

כתובת המוזיאון: רחוב יפה נוף 89, חיפה. טל. 833482 (04). מנהל המוזיאון: נועה תרשיש.
שעות הביקור: ימי א' - ה': 10.00-13.00, 16.00-18.00. שבת: 10.00-13.00.
יום ו' סגור למבקרים. הכניסה ללא תשלום.

המוזיאון לאמנות יפנית

המוזיאון לאמנות יפנית הוקם בשנת 1959 ביוזמתם המשותפת של פליקס טיקוטין, תושב שוויצריה ואבא חושי, ראש העיר המנוח. המוזיאון נבנה בהתאם לרעיונותיו ותכניותיו של מר טיקוטין, אספן ידוע של אמנות יפנית, אשר תרם את אוספו הפרטי למטרה זו. הניהול והחזקת המוזיאון נעשים בתמיכת העירייה ובחסות חבר נאמנים. למוזיאון שלוש מטרות: לאפשר לקהל הישראלי ללמוד מקרוב ולהנות מייחודה של תרבות יפן, לקדם את ההבנה ההדדית בין יפן וישראל, ולעודד את חקר האמנות והתרבות היפנית בכללה.

באוסף המוזיאון שבעת אלפים מוצגים של אמנות ואומנות. הוא כולל ציורים, תדפיסים, רישומים, מסכים מצוירים, טקסטיל, ספרים מעוטרים עתיקים, קרמיקה, פסלוני נטצקה, עבודות לכה, עבודות מתכת ועבודות אחרות של אמנות שימושית מהתקופות העתיקות והחדשות.

אולם התצוגות של המוזיאון בנוי ברוח המסורת היפנית ומותאם במידת הצורך לשימוש המיוחד. האולם הרחב, דלתות ההזזה המצופות ניר וגן האבנים, מסייעים בהמחשת

סערה וגשם ליד ימאזאקי. תמונה מתוך המחזה "44 הסמוראים הנאמנים" הדפס עץ צבעוני מאת אוטאגוה קוניסדה (1786-1865).

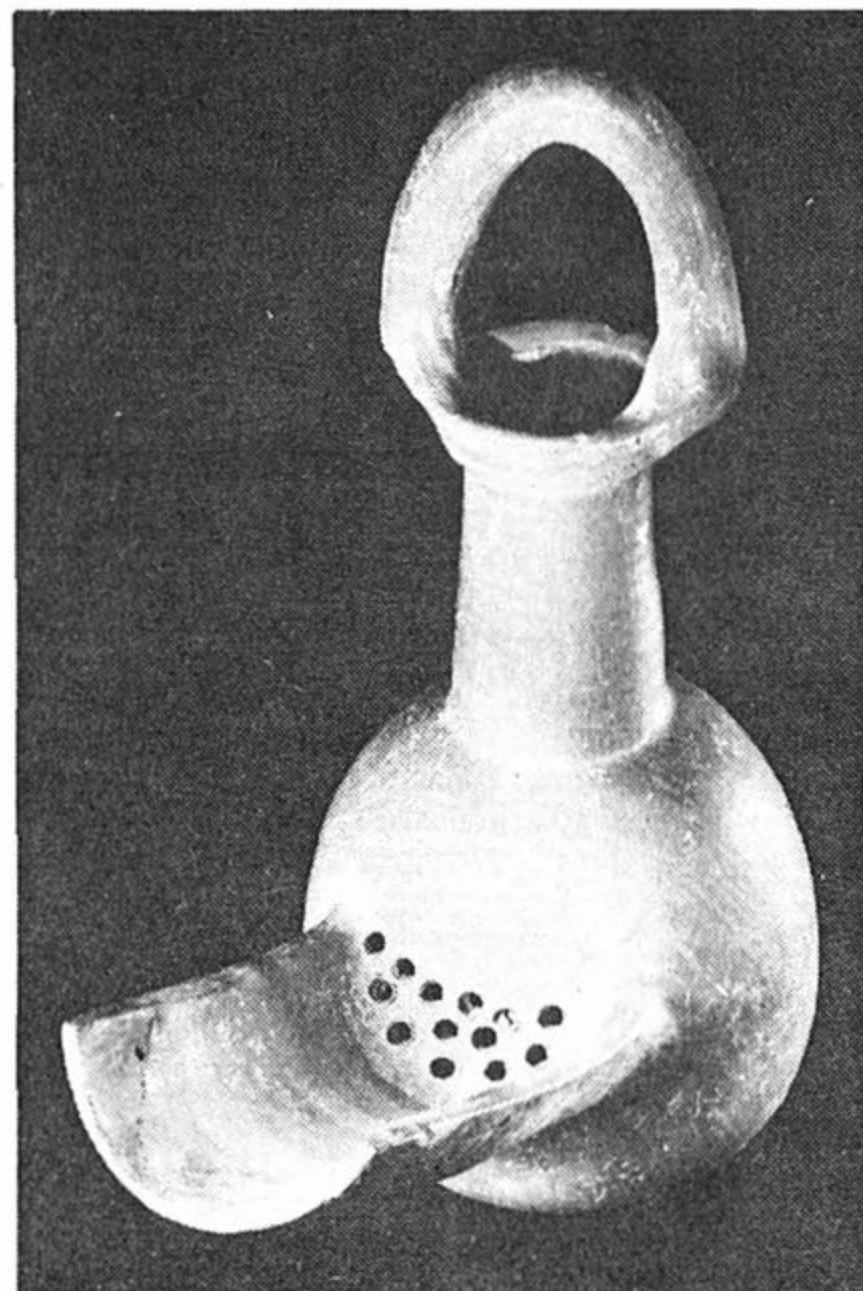
האווירה היפנית מיד עם הכניסה. עיצוב התצוגה נעשה בהתאם לתפיסה היפנית הגור-סת קישוט החדר בחפצים מעטים בלבד והתאמתם לאירועים מיוחדים ולעונות השנה. התצוגות מוחלפות לעתים תכופות, בממוצע אחת לחודש, כשהמכנה המשותף של הנושא, הסגנון או התקופה, מהווים ציר מרכזי בארגון התערוכה (סיבה אחרת להחלפה התכופה של המוצגים היא רגישותם הרבה של מרבית חפצי האמנות היפנית לאור יום ולתנאי לחות או יובש בלתי ממוזגים). מאחר ורק חלק זעיר של האוסף מוצג בתערוכה אחת, קיימת אפשרות להציג עבודות מיוחדות - לפי דרישת המבקרים. ספריית המוזיאון מכילה כ-2,000 ספרים בנושא אמנות ותרבות יפן ופתוחה לקהל בתאום מראש. בנוסף לפעילות השוטפת מקיים המוזיאון אירועים העוסקים בתרבות יפן כגון הרצאות, הצגת סרטים ועוד. כן נערכים חוגים בנושאים שונים הקשורים בתרבות יפן: קורסים לסידור פרחים, קיפולי ניר, השפה היפנית, מדיטציה ועוד.

המוזיאון נמצא במסגרת הארגונית של חברת מוזיאון חיפה מיסודה של עיריית חיפה. כתובת המוזיאון: שדרות הנשיא 89, חיפה. טל. 83554 (04). מנהל המוזיאון: אלי לנצמן. שעות הביקור: ימים א' - ה': 10.00-17.00. שבת: 10.00-14.00. יום ו' סגור למבקרים. הכניסה בתשלום מזכה בכניסה חופשית למוזיאון לאמנות חדשה, למוזיאון לאמנות עתיקה, למוזיאון לפרהיסטוריה, למוזיאון למוסיקה ולאתנולוגיה ולמוזיאון הימי הלאומי. הדרכת קבוצות: בתיאום מראש.

מוזיאון דגון

אוסף דגון – מוזיאון ארכיאולוגי לדגון בישראל, מוקדש לתולדות הדגן ומוצריו בא"י ובשכנותיה. המוזיאון שוכן באולם הכניסה לבניין המשרדים של ממגורות דגון בנמל חיפה.

המוזיאון מצטיין באוסף עשיר של ממצאים הממחישים את תולדות גידול הדגן לסוגיו מאז ראשית החקלאות בתקופה הניאוליתית. תשומת לב מיוחדת מוקדשת לממצאים הארכיאולוגיים המרובים, ובכללם חפצי אמנות, שבהם באים לביטוי לא רק פרטי המלאכה החקלאית ומוצריה, אלא גם התאורים הסמליים הכרוכים בדת ובפולחן, כגון הצלמיות המרובות המייצגות את פולחן הפוריות, שנתגלו בחפירות.

מימין: כלי קיבול לנוזלים עם מסננת (מכונה "פך בירה"). משמאל: "הנער מוכר העוגות" – פסלון חרס מאלכסנדריה ההלניסטית, המאה השביעית לסה"נ.

במוזיאון נסקרים תולדותיהן של השעורה והחיטה והתפתחותן, כלים חקלאיים פרה-היסטוריים – אל מול כלים של הפלחים בא"י בימינו אנו. בתערוכה קבוצות של מגלי-פולחן עשויים מברונזה, ממקדשים מראשית האלף השני. כן מוצגים ציורי קיר מצריים קדומים, דגמים מעץ של ממגורות וכו', פסלי-חרס של אופי לחם מתרבות יוון, חרסים עם כתובות שנושאים חלוקת דגנים, סדרת כדי שיכר החל מימי השופטים וכלה בתקופת המלכים המאוחרת, אוסף מטבעות עתיקים המציגים דגנים, משקולות חקלאיות, אלילות פריזון המתייחסות לדגן, החל מהאלף השלישי ועד לימי היוונים והרומאים, תוך דגש על ממצאים מתקופת הברזל. מהעת החדשה מוצגים דגנים המופיעים על בולי-דואר ומטבעות. כן מוצגים חותמות-לחם ונושא "הלחם היהו-די".

המוצגים מבוססים על אוסף של ד"ר הכט, אך נוספו עליהם מוצגים רבים שניתנו או הושאלו ע"י מוזיאון ישראל, אגף העתיקות וכן חופרים, שהשאילו למוזיאון ממצאים חשובים שהועלו בחפירות.

המוזיאון מצטיין ברמתו המקצועית הגבוהה הן מבחינה מדעית ומוזיאולוגית, והן מבחינה גרפית ואופן הצגת הממצאים, כולל השימוש בארונות תצוגה מודרניים, לוחות קיר, תאורה וחומר רקע גרפי ואמנותי.

האוסף הארכיאולוגי של "דגון" אושר כמוזיאון בעל מעמד מלא החל משנת 1966. המוזיאון מאורגן עפ"י אמות מידה מדעיות, ודואג לקיטלוג המוצגים. ליד המוזיאון ספריה מדעית העומדת לרשות החוקרים. בתצוגה כלולים מוצגים נבחרים בלבד, שאינם אלא חלק מהאוספים.

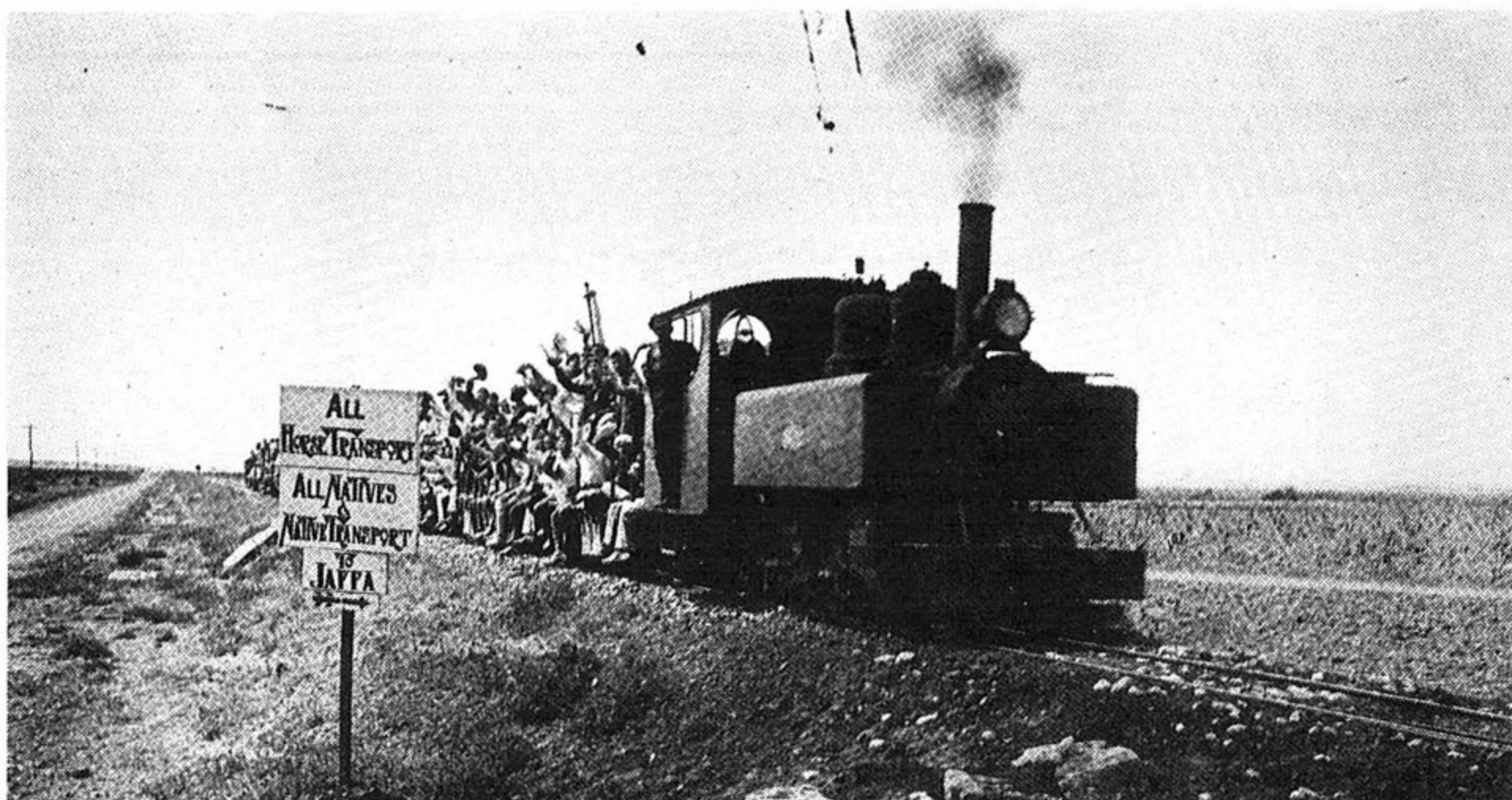
עד כה ביקרו באוסף כ-300,000 מבקרים בקירוב (מהם כ-120,000 תלמידים) ואורגנו למעלה מ-15,000 סיורים מודרכים. במוזיאון מבקרות כ-900 קבוצות מאורגנות בשנה – מספר שאינו נופל ממוזיאונים גדולים ומכובדים. זהו המוזיאון המדעי היחידי בעולם המוקדש אך ורק לנושא הדגן, הטיפול בו ודרכי אחסונו, והמוזיאון הפרטי היחידי בישראל.

בקומתו השניה של המוזיאון – דגמים של המנופים והמכשירים הממחישים את אופן

בשעה 10.30 מתקיים סיור מודרך. הדרכה לקבוצות – לאחר תיאום מראש. הכניסה: ללא תשלום.

המוזיאון נמצא בכיכר פלומר 1, ליד תחנת הרכבת.

כתובת המוזיאון: ת.ד. 407, חיפה 31003. טל. 664221.

מוזיאון הרכבת

מוזיאון הרכבת נמצא בתחנת הרכבת המזרחית (הישנה), בבניין אבן ציווי מימי התורכים. במוזיאון אוסף מעניין של תעודות, תצלומים, קטעי עתונים ואביזרים הקשורים לתולדות הרכבת מראשיתה בא"י בשנת 1892. בין האביזרים – פעמון ידני שבאמצעותו נקראו הנוסעים לעלות לרכבת, ומכונה ידנית להדפסת הכרטיסים. בהתבוננם בלוח הזמנים של הרכבת, יש שיזכרו ודאי בנוסטלגיה באותם ימים שבהם יכלו לנסוע ברכבת לקנטרה ולמצרים, או לביירות, עמאן ודמשק ב"רכבת העמק". בסככת המוזיאון מוצגים גם קטרים וקרונות "מאותם ימים", ביניהם קרון נוסעים מפואר מ-1922 ובו חדרי שינה ואורחים וקרון מ-1893, שהובא ממצרים בסוף מלח"ע ה-1 ושימש כאמבולנס. ולבסוף – קטרי הדיזל משנות ה-50. בחצר – משאבת המים שבאמצעותה מילאו את הקטרים לפני כיוכל שנים. רבים מהמוצגים באוסף יצאו מזה זמן רב מכלל שימוש ונאספו ע"י "משוגעים לדבר" שהקימו את המוזיאון מגרוטאות שהושלכו כאבן שאין לה הופכין. כמוהם גם חלק מהקרונות ששימשו כמחסנים מאולתרים.

המוזיאון פתוח כל יום בשעות 9.00 – 12.00 מלבד בימי שישי ושבת. הכניסה חופשית. טל: 531211 (קו פנימי 2347). מנהל המוזיאון: אילן פלקוב.

למעלה: מגוייסי הגדוד העברי במלח"ע ה-1, יוצאים לדרכם ברכבת. תמונה מאוסף מוזיאון הרכבת.

המוזיאון לתולדות תעשיית השמן

המוזיאון לתולדות תעשיית השמן נמצא במבנה המשוקם של ביהח"ר "עתיד" לשעבר, בחצר מפעל "שמן" המודרני.

מטרת המוזיאון – להמחיש את תהליך הפקת השמן בימים עברו, שהיה במשך אלפי שנים אחד מענפי הכלכלה המסורתיים החשובים ביותר בא"י.

מוזיאון זה הוא הראשון מסוגו בארץ המתמקד בתעשייה אחת; הקמתו התאפשרה הודות לסיוע ולערוד שניתנו ע"י ביהח"ר "שמן". המוזיאון משמש גם כמרכז ללימוד, מחקר והדרכה בכל הקשור לתולדות תעשיית השמן בארץ. במוזיאון שלושה חלקים.

א. תעשיית השמן בימים עברו;

ב. ראשית התיעוש והמיכון הקשורים להפקת השמן;

ג. תעשיית השמן בזמן החדש.

באולם הקשתות שבקומת הקרקע – תצוגה המוקדשת לתעשיית השמן הקדומה וכליה. בשבעת אגפי האולם מוצגת ההתפתחות הטכנולוגית של התעשייה מראשיתה ועד סוף המאה ה-19. הממצאים כוללים מתקני עץ ואבן נבחרים, מלווים בתצלומים האופייניים לאזורי הארץ השונים. "אולם העמוד" מוקדש לשמן וכליו בתקופת המקרא. במרכז התצוגה – כפר תעשייתי לייצור שמן על ממצאיו, המומחשים בתצלומים ובשרטוטים, מבחר נרות חרס למאור ומתקן להפקת שמן מתקופת המלוכה. התצוגה של תעשיית השמן הקדומה מושתתת על עבודות מחקר שנעשו ע"י הארכיאולוגים בשנים האחרונות. בחדר וילבוש ז"ל – חלוץ תעשיית השמן העברית, מוצגת ראשית הגשמת חזונו – תעשייה מודרנית בא"י בזמן החדש. הקמת ביהח"ר "עתיד" ו"שמן" ומפעלו החלוצי והציוני בתחומים אחרים, מומחשים בעזרת חפציו, לצד תעודות נדירות ותצלומים. הקומה השנייה מוקדשת לתעשיית השמן המודרנית. בתצוגה – שמנים ומוצרי לוואי, אוסף סבונים למיניהם, תצלומי מפעלים והפועלים בימים עברו, כרזות ועוד. במקום ספרייה וחדר הרצאות, ומעבר להם – מרפסת שממנה נשקף מראה מרהיב על חוף שמן, שהתפרסם בתקופת המרי כמעגן לספינות מעפילים.

בחצר המוזיאון שוחזרו שני בתי-בד. האחד – שחזור ראשוני של מכבש קורה ובורג

המוזיאון לתולדות תעשיית השמן, מראה כללי.

מהתקופה הביזאנטית, והשני - בית-בד מסורתי מראשית המאה הנוכחית. עוד מצויים בחצר - משקולות-אבן לבורג, מרסקים ומשקולות קורה. המוזיאון מתוכנן לא רק לשמש לתצוגה, אלא לאפשר למבקרים ליטול חלק פעיל בשחזור תהליכי ההפקה. ואמנם המוצגים במוזיאון ובחצר מדגישים את הצד הפונקציונאלי של המתקנים ואופן השימוש בהם, תוך התייחסות להיבט הרגיונאלי והקשרו לסוגי הכלים ומקורם. שחזור המתקנים והמכונות הישנות נעשה בקפידה, לפי נתונים ארכיאולוגיים ומקורות היסטוריים אותנטיים, ובסיוע מהנדסים, כימאי מזון, טכנאים ופועלים המנוסים בהפקת שמן בשיטות מסורתיות. הסיורים במקום יכללו - הכרת צמחי השמן, מקורותיהם, שלבי תירבותם וערכם התזונתי; הכרת מוצרי הלוואי של השמן ושימושיהם בעבר ובהווה: שמן למאור, סיכה, פולחן, משחה, תמרוקים, תרופות ותעשיית הסבון. ראשית התיעוש והמיכון העברי יומחש במיגוון מכונות וכלי עבודה. כן תהיה התייחסות לתעשיית השמן בהווה על כל היבטיה, שתומחש באמצעים אלקטרוניים ובמודלים. פרק מיוחד יוקדש לשמן באמנות; מוטיבים של שמן במטבעות, ציור, שירה ופולקלור. בספריה ובארכיון נאספת ספרות מקצועית וחומר תיעודי בכתב ובע"פ (הקלטות). במהלך הסיור יוכלו המבקרים לצפות במבחר תכניות אור קוליות.

המוזיאון ירכז מחקרים בנושא תעשיית השמן, שייעשו בשיתוף מוסדות אקדמאיים. בין המחקרים: סקר בתי-בד קדומים, שיטות יצור והפקה, חקר מונחים מקראיים ותלמודיים רלוואנטיים, תעשיית השמן העברית ופולקלור הקשור לתעשייה המסורתית. בפעולות ההדרכה ישקוד המוזיאון על העברת מידע למחנכים ומדריכים בהשתלמויות וכנסים וזאת בשיתוף משרד החינוך וגורמים נוספים.

מועדי הביקור: המוזיאון פתוח בימים א' - ה' בשעות 9.00 - 12.00. קבוצות מתבקשות לתאם את הביקור מראש בכתב או טלפונית. בשנת הרצת המוזיאון - הביקור ללא תשלום. את הביקור במוזיאון אפשר לשלב בסיור במפעל "שמן". בעונת המסיק ניתן למבקרים להפעיל אח אחד מבתי הבד המשוחזרים. תחבורה למוזיאון: אוטובוס מס' 2 יוצא מרח' אבנר בקרית-אליעזר, מול התחנה המרכזית, כל שעה ורבע. כתובת המוזיאון: "מוזיאון תעשיית השמנים בא"י", שמן תעשיות בע"מ, ת.ד. 136, חיפה 31000. טלפון: 670491 (04), שלחה 259 או 274. מנהל המוזיאון: מרדכי רון. אוצר: דוד עיטם. המוזיאון הינו עמותה רשומה שמספרה 0-388-58. בראשה עומד מר בנימין ג' יבלי, מנהל חברת "כור מזון בע"מ" ויו"ר מועצת המנהלים של חברת "שמן תעשיות בע"מ".

איאולאָרפיה עיראָניא
של חיפה

ארכיטקטורה בחיפה בתקופת המנדט הבריטי

סילבינה סוסנובסקי וגילברט הרברט

חיפה של תחילת שנות העשרים היתה עיר קטנה, שהשתרעה על פני העיר התחתית ושכונות אחדות בהדר הכרמל (הרצליה, טכניקום, נחלה, מצפה ועוד), שאוכלוסייתה מנתה 24,000 נפש. המראה הארכיטקטוני היה מורכב מארכיטקטורה ערבית ספונטנית-תיכונית, וכן מארכיטקטורה דתית, שבאה לידי ביטוי בכנסיות, מנזרים ומסגדים. המושבה הגרמנית היתה דוגמא יוצאת דופן באותם הימים, לרובע אורבני מתוכנן היטב. רבים ניבאו לחיפה עתיד מזהיר, החל מהרצל שראה אותה בחזונו כמרכז תעשייתי ומסחרי גדול, המשך בלורד מלצ'ט, וכלה בארכיטקט ריכרד קאופמן, שקיווה להפוך את חיפה למרכז מסחרי שישרת אזור מגורים נרחב. הוא הציע להכין תכנית בניין ערים שתנחה את התפתחותה באופן זה. הוא בעצמו התקין תכנית שהעניקה לחיפה אופי של "עיר גנים" – באזור "הדר הכרמל" דהיום. התכנון תאם את הנתונים הטופוגרפיים של המקום, והיה מיועד למגורים משולבים עם אזורים ירוקים. באותה תקופה נוסדו גם השכונות נוה שאנן (1922), בת גלים ואחוזה (1923).

הגישה הארכיטקטונית שאיפיינה את הבניינים עד שנות העשרים היתה לקטנית (אקלק-טית). בשנות העשרים החל חיפוש אחרי סגנון "יהודי-מזרחי" שישלב צורות אירופ-איות עם אלמנטים מזרחיים. בראש מחפשי הסגנון ומעצביו עמד הארכיטקט אלכסנדר ברולד שתיכנן את בניין הטכניון בהדר (1909-10), את ביה"ס הריאלי (1909-13), ובתים אחרים פחות מונומנטאליים כבית שטרוק (1923) ובית יצקוביץ, אשר בהם השתמש גם באלמנטים מקומיים. בעיר התחתית הוא תיכנן את בנק אנגלו-פאלסטינה (1924), לפי אותם העקרונות. ברולד הורה ברוח זו ארכיטקטורה בטכניון, וכך חינך את תלמידיו, שחלקם המשיך ללכת בדרכו, אך גישה רומאנטית זו לא האריכה ימים. שלטונות המנדט הבריטי, שייחסו לחיפה חשיבות אסטרטגית, הטביעו אף הם את חותמם על אופייה הארכיטקטוני של חיפה. הארכיטקטים הבריטים נקטו גישה שמרנית ולעתים דחו הקמת פרויקטים מודרניים בשנות העשרים, כמו פרויקט תחנת הכוח רוטנברג של הארכיטקט אריך מנדלסון (1923). משום כך ניתנה עדיפות לבניית המרכז המסחרי "הישן" לפי הפרויקט של הארכיטקט פרץ קורנברג – בעל הגישה השמרנית –

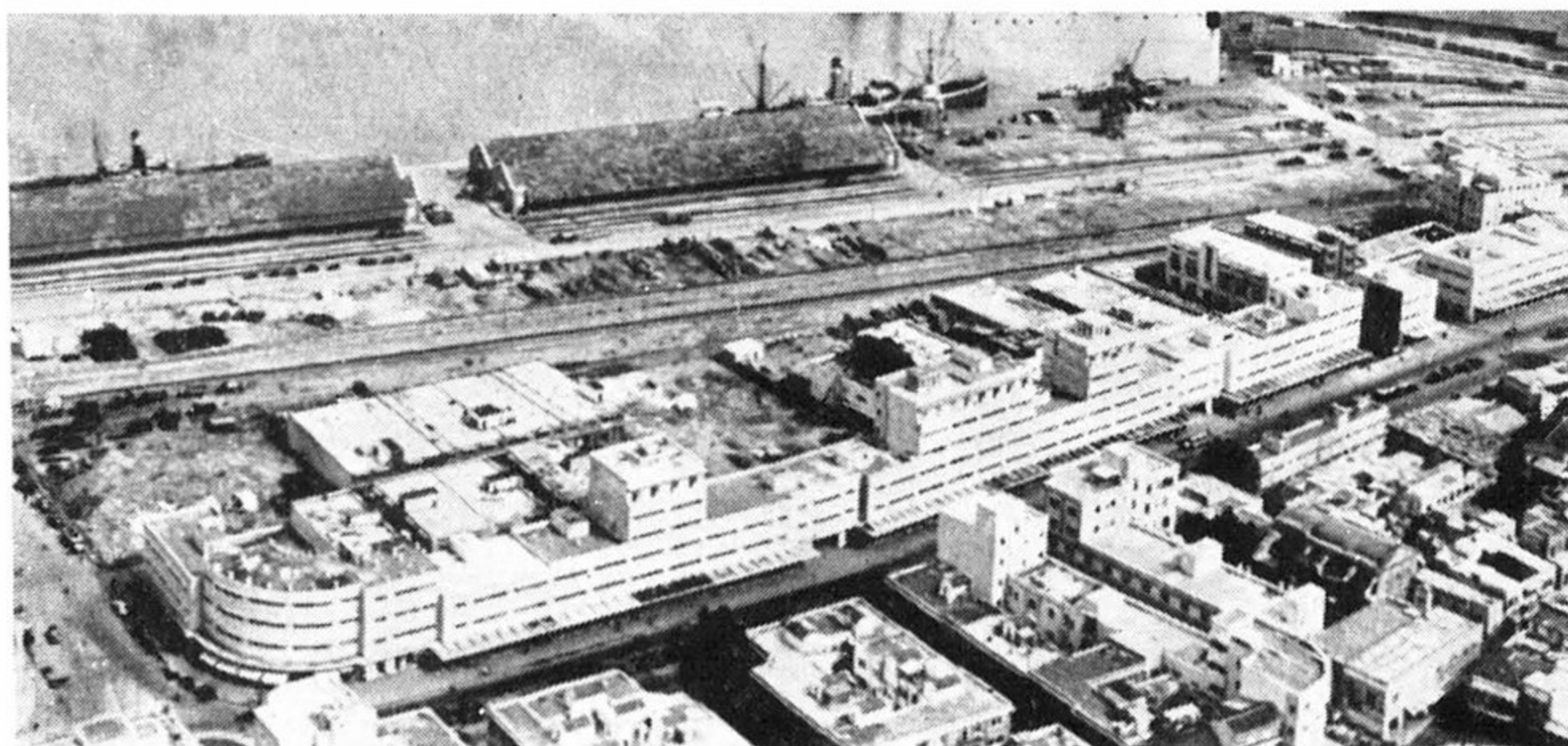
בניין בנק אנגלו-פלסטינה (1924) שתוכנן בידי הארכיטקט אלכסנדר ברולד. נסיון לשלב צורות אירופאיות עם אלמנטים מזרחיים.

שקיבל פרס שני בתחרות, לעומת הפרוייקט החדשני והנועז של מנדלסון וריצ'רד נויטרה, שקיבלו את הפרס הראשון (1923). הבריטים השפיעו על הארכיטקטורה של חיפה ע"י שהתוו מדיניות של בנייה ותכנון ותקנו תקנות: דוגמא לכך היא הדרישה לבנייה באבן או בציפוי אבן שהכתיבה בבירור את אופי הבניינים בשנות המנדט הראשונות. דרישה זו נתנה מאוחר יותר ביטוי מיוחד למבנים מאבן בעלי קווים מודרניים יחסית, המהווים "תקופת מעבר". אולם בשנת 1926, כאשר הופעל ביהח"ר למלט "נשר", השיג "ועד הדר הכרמל" – הגוף המייצג את האוכלוסיה היהודית בהדר – אישור לגימור הבתים בטיח ללא ציפוי אבן. הדבר נעשה כדי למנוע תלות בקבלנים הערבים, שהיה להם מונופול על עבודות האבן לבניין, וכן כדי להוזיל את הבנייה ובו בזמן לספק עבודה ליהודים. השימוש בחומר הבנייה החדש (המלט) נתן תנופה לארכיטקטורה החדשה בחיפה.

עם פרוץ מלה"ע ה-2, לקראת אמצע שנות השלושים, גבר זרם העולים לארץ, וביניהם רבים בעלי אמצעים שהתיישבו בחיפה ותרמו להרחבת היקף הבנייה ולהקלת מצוקת הדיור והתעסוקה בעיר. ארכיטקטים שעלו ארצה הביאו עימם מאירופה רעיונות של ארכיטקטורה מודרנית, שהשפעתם היתה ניכרת גם בין כותלי הפקולטה לארכיטקטורה בה פעלו בתקופה זו הארכיטקטים: י. רטנר, א. קליין, ה. שפירא וש. גינצבורג (שאג).

במחצית השניה של שנות השלושים היתה כבר חיפה עיר גדולה ומשגשגת, והארכיטקטורה המודרנית הגיעה בה לביטוי בלתי מבוטל. בתכנון העיר הושם דגש על התפתחות תה האורבנית כמרכז תעשייתי ומסחרי. חיפה חוברה אל צינור הנפט ממוסול, במפרץ הוקמו בתי הזיקוק, ופרופ' אברקרוםבי הוזמן מאנגליה להכין תכנית אב למפרץ, שנועדה לפיתוח תעשייה, מגורים וחקלאות. בעיר התחתית הוקם הנמל אשר מיקומו

נקבע לפי יעוצו של המהנדס הבריטי פרדריק פלמר (1922-27). עיצוב תכנית הפרצל-ציה לשטח היבוש של הנמל נעשה ע"י הארכיטקטים ריכרד קאופמן וקליפורד הולידיי. זה האחרון היה באותם הימים יועץ לממשלת המנדט. פתיחת הנמל נערכה באוקטובר 1933. בעקבות התפתחויות אלו, הכריזה קבוצת יזמים יהודים על תחרות לתכנון "מרכז מסחרי חדש" (1929-37) בעיר התחתית. הארכיטקט מקס לב התבקש להגיש הצעה לתכנון ועיצוב אורבני של השטח המיועד, ולקבוע קו מנחה מבחינה ארכיטקטו-נית. גישתם של הארכיטקט מקס לב ושותפו מהנדס דנון, היתה "מודרנית ורציונלית בשימוש אלמנטים סטנדרטים" לפי הגדרתם. הבינוי היה עשיר - והחללים רבי עניין. תכנון מרכז מסחרי זה היווה בזמנו דוגמא לגישה שמאחוריה מחשבה לעתיד. התכנון לחזית האחידה של דרך המלכים בצד הצפוני (1934) (דרך העצמאות של היום) נעשה ביוזמת הבריטים, והוטלה על הארכיטקט הבריטי קליפורד הולידיי, שנתבקש לקבוע קו מנחה לתכנון. גישתו היתה מודרנית "מאופקת" והושפעה ללא ספק ממקס לב, עקב מעורבות הולידיי כיועץ למרכז המסחרי החדש ב-1933 (הצעתו למרכז המסחרי החדש היתה מסורתית, סימטרית, בעלת חלונות בודדים). דרך המלכים נסללה באותו קטע שהים יובש בעת הקמת הנמל, בעת סלילתו היה ויכוח לגבי רוחב הדרך. היו שביקשו לסוללו ברוחב 15 מ' ואחרים ביקשו להרחיבו ל-30 מ'. לבסוף הכריעה דעתם של אלו האחרונים, דבר שאיפשר את המשך תפקודו כרחוב ראשי של העיר התחתית - עד ימינו.

החזית הצפונית של רחוב המלכים שתוכננה בידי ק. הולידיי היועץ הארכיטקטוני לממשלת המנדט והוקמה ב-1934. החזית מצטיינת בגישה מודרנית ומאופקת ובשימוש באלמנטים סטנדרטיים. הצד הדרומי של חזית רח' המלכים תוכנן (1936) - אך לא בוצע בשל המלחמה.

בתחרות עיצוב הצד הדרומי של דרך המלכים (1936) זכו הארכיטקטים אדולף ראדינג וקורט ריינש בפרס הראשון, אך פרוייקט זה, האחרון בנסיונות האורבנים, לא בוצע. לבעיות הטכניות חברו המאורעות והזעזועים בעטייה של מלה"ע ה-2, שמנעו את המשך פיתוח העיר התחתית. בתקופה זו חלו שינויים גם בהדר. החל משנות העשרים, היתה הבנייה אקלקטית; לרוב, הבניינים היו מאבן, אך בנייני ציבור אחדים כגון האמפיתיאטרון הפתוח, בית הפועלים (1926-27) וקופת חולים (1931-32), שתוכננו ע"י האדריכל רטנר, היו בנויים ממלט, תוך שימוש בטיח, וצורתם היתה מודרנית ומתקדמת ביותר במושגי הימים ההם.

הרעיון הפאסטורלי שהדר תהיה "שכונת גנים", שהבריטים תמכו בו, השתנה לאחר מאורעות 1929. האוכלוסייה היהודית נדדה משכונות מעורבות לשכונה היהודית של הדר הכרמל. הלחץ היה רב. היוזמה לבניית מרכז מסחרי (1929-32) בהדר בפינת הרחובות הרצל, שפירא וביאליק, באה מוועד הדר הכרמל. חשיבותו של מרכז זה היתה בכך שמנעה את ניתוקה של הדר ממקורות אספקת מצרכי המזון (שעד אז התרכזה בעיר התחתית). למרות זאת, במקום תוכנן גם שוק של ממש שהוקם מקץ כעשר שנים. המקום התפתח כמרכז מסחרי וחשיבותו גברה מבחינה תפקודית ואורבנית. הארכיטקט ברולד הוזמן ע"י ועד הכרמל לתכנן את בניין המרכז המסחרי. אחריו נבנו בניינים מודרניים אחרים כגון: ב"ס אליאנס ע"י הארכיטקטים אורל זוהר (1935-36), קולנוע ארמון ע"י הארכיטקט רוזוב (1934), בית השעון (1934-36) – הבניין הראשון המיועד למשרדים בהדר ע"י ג. קמינקא. ברח' הרצל ובהמשך הרחוב על מגרש הטכניון נבנה בית הקרנות (1935-37) ע"י הארכיטקט י. קלרווין, לאחר תחרות שהוכרזה ע"י אנשי קרן היסוד. הבניין היה צריך לכלול חנויות, בנקים, ובקומה השניה משרדים של קרן היסוד וקרן קיימת, שהיו בעלי הקרקע. הכוונה היתה שההכנסות ישמשו לעזרה פיננסית לטכניון ולביה"ס הריאלי. הארכיטקט העדיף ליצור התאמה עם הבניין של הטכניון ע"י העמדת בית הקרנות במקביל לו ולא במקביל לרחוב. ע"י כך הצליח לפתח בצורה מעניינת קטע רחוב זה. הבניין כולו מצופה באבן כדי להתאימו לבניין הטכניון וביה"ס הריאלי. בית הקרנות הוא בניין בעל שלד קונסטרוקציות מבטון מזוין, הנשען על שורת עמודים. הוא מזכיר "קצב הליכה", עד סוף הרחוב הצדדי ומסתיים במבנה חצי עגול. הוא מעורר חילוקי דעות משום שחסם את המבט אל הטכניון מהחזית, הן מרח' הרצל עצמו והן מגן הזכרון. למעשה, היה קלרווין מודע לכך ונתן אפשרות של ראייה ו/או קשר מפינת הרחובות הרצל ובלפור, כך שהמראה של בניין הטכניון הוא תלת ממדי ולא חזיתי. הגישה הארכיטקטונית של קלרווין היא מודרנית אך מאופקת. הבניין הוסיף חשיבות

בית הקרנות (1935-37),
 שתוכנן בידי הארכיטקט
 י. קלרוויץ כבניין משרדים
 עבור קרן היסוד.
 הבניין נבנה בהקבלה לטכניון
 (ולא לרחוב) ובדומה לו -
 הוא צופה אבק.

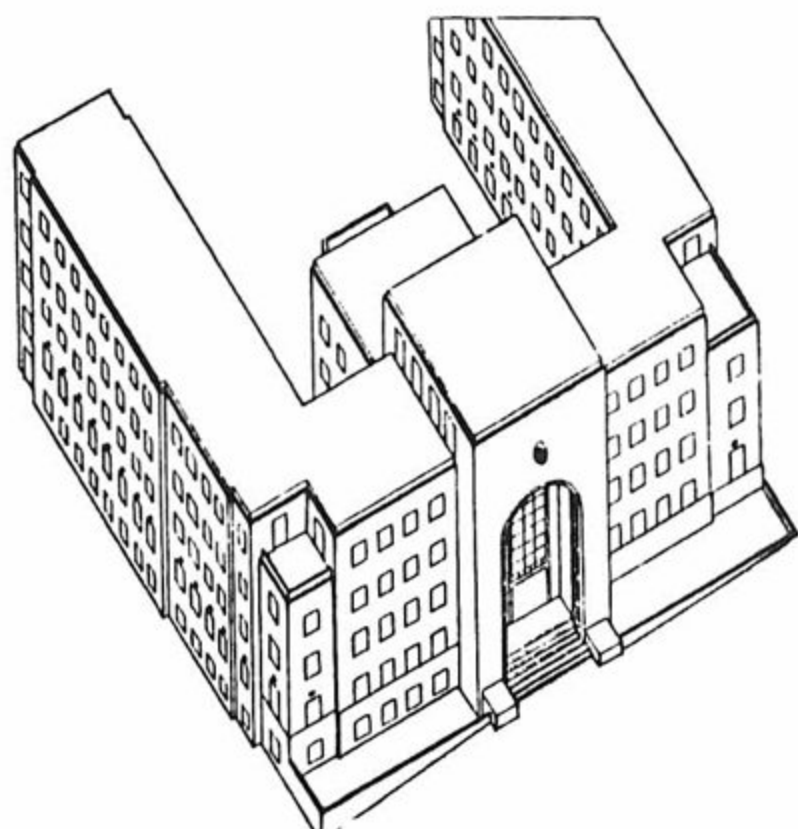

"שוק תלפיות" שתוכנן בידי
 הארכיטקט מ. גרסטל והוקם
 בשנים 1937-40.
 לבניין, המצטיין בייחודו,
 חלל פנימי גדול וגג זכוכית
 המאפשר חדירת אור טבעי.

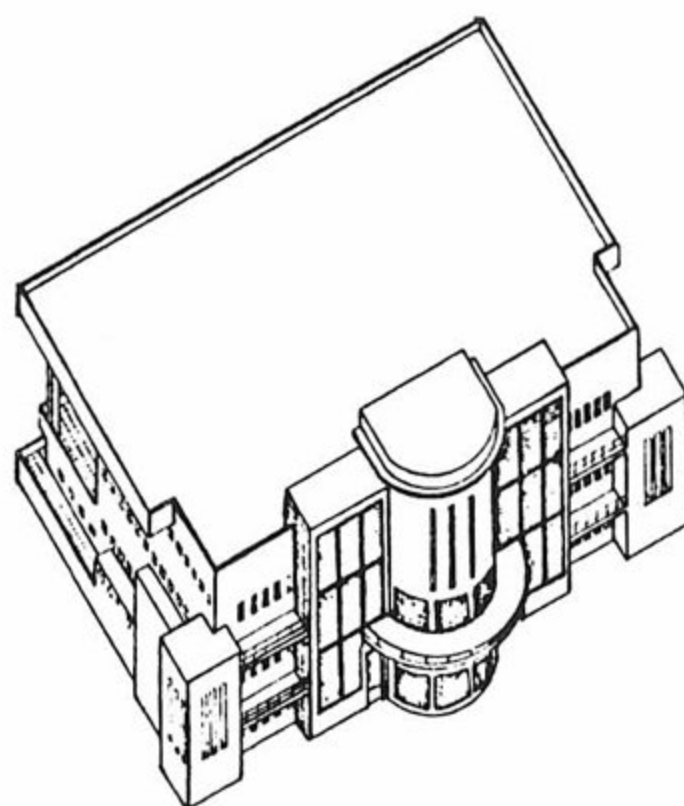
להדר ותרם להגדרת רח' הרצל כרחוב מסחרי בגלל אורכו ובינויו - תחושה שבניינים בודדים לא יכולים להעניק.

העיר של רח' הרצל המשיך להתפתח מזרחה עד בית הכנסת הגדול (1937). לכיוון השני - בכיוון מערב - המשיכה ההתפתחות עד כיכר מסריק שעוצב ע"י ארכיטקט העיר פרופ' א. ראדינג שהכין תכניות בינוי לכמה כיכרות, כולל כיכר הצנובר (מרכז הכרמל היום) ומוריה. רובם תוכננו בין 1940-44, אך נבנו אחרי קום המדינה. חברות ציבוריות לשיכון של הסתדרות העובדים הכללית "רסקו" ו"גב ים" פעלו בעיקר בקריות (קרית מוצקין, חיים וביאליק) שנוסדו בתחילת שנות השלושים. הבנייה הציבורית זכתה אף היא לשגשוג. בסיוע שלטונות המנדט, נבנו היכל בית המשפט (1931) ע"י הארכיטקט א.ס.ב. הריסון ובניין העיריה (1942) ע"י הארכיטקט ב. חייקין. שני בניינים אלה חיזקו את מעמדו של הדר הכרמל כמרכז העיר והוסיפו לו אווירה של כבוד ע"י המונומנטאליות השמרנית שהם מבטאים. ביוזמת שלטונות המנדט נבנו - מרכזית הטלפונים ומנדלסון הוזמן על ידם ב-1938 לתכנן את בית החולים הממשלתי (רמב"ם דהיום).

מאורעות 1936-39 השפיעו על הבנייה בעיר ושינו את כיוון התפתחותה. הבנייה הציבורית בהדר ובעיר נבלמה. בהדר ובהר הכרמל החלה להתפתח בנייה פרטית - לרוב מדרגית - כגון: בית זונברג ובית מלון טלטש של הארכיטקט ל. קרקאור, בתים רב קומתיים וחד משפחתיים ע"י הארכיטקטים: ויטמן, מ. גרסטל, אורל זוהר, וכן בית אבות בודנהיימר של ר. קאופמן.

היכל העיריה (1942), שתוכנן בידי ב. חייקין בסגנון מונומנטלי-שמרני.

בניין הקאזינו בבת-גלים שתוכנן בידי גולדברג בראשית שנות ה-40.

בית החולים רמב"ם שתוכנן ע"י א. מנדלסון ב-1938.

באותה תקופה, במשך שנות השלושים, היה יבוא מגרמניה של בתים אחדים טרומיים, מנחושת, מעץ ומפלדה.

בית הזכוכית (1938) של הארכיטקט נ. מנקס הוא בניין מיוחד בגישתו הארכיטקטונית המודרנית הטהורה. הבניין היה רב דירות לרווקים, עם בריכת שחייה, מגרש טניס על הגג, חדר אוכל קולקטיבי וחדר מדרגות בכניסה. הוא בנוי כולו מזכוכית. גם הקיר לאורך הפרוזדורים הוא מלבני זכוכית ומכאן הסיבה לשמו. הבנייה בשנים אלה היתה בעלת אופי מגוון: בבניינים אחדים ניכרת השפעה מקומית, באחרים נטייה רומנטית או גישה מודרנית או במקרים אחרים, שילוב בין הגישות השונות.

עקב המאורעות נבנה בהדר שוק תלפיות (1937-40). לבניין זה היתה חשיבות מבחינה בטחונית במיקומו הגובל עם ואדי סאליב, וכדי לשבור את המונופול הערבי על השיווק היומי של פירות וירקות, ותוצרת חלב (אשר נערכה תמיד בעיר התחתית). הארכיטקט מ. גרסטל זכה בפרס הראשון בתחרות שהוכרזה ע"י ועד הדר הכרמל. הבניין התאים לתנאי הקרקע הקשים, וגישתו הארכיטקטונית מזכירה את הפרוייקטים של מנדלסון משנות העשרים. החלל הפנימי, בעל הקצה המעוגל בציר הכניסה הראשית, מוסיף דינמיות למקום. הגג הגבוה בחלל זה הוא מלבני זכוכית, וחדירת האור הטבעי נותנת תחושה דרמטית. מעניין לציין שגם בבניין הקאזינו של בת גלים השתמש הארכיטקט גולדברגר בלבני זכוכית ברצפת אולם הריקודים, כמה שנים לפני כן.

הקשיים שהחלו במאורעות 1936-39 גברו עם פרוץ מלח"ע ה-2. המחסור בחומרי בניין שיתק את הבנייה למעט זו לצורכי בטחון. רק עם תום המלחמה התחדשה בהדרגה הבנייה הפרטית לצד הבתים המשותפים. חברות השיכון הרחיבו את פעילותן, ובין היתר נבנה באותה עת השיכון לחיילים משוחררים בבת גלים.

ההתנסויות המודרניות שבארכיטקטורה של שנות השלושים והארבעים, היו בסיס לתנופת הבנייה שהגיעה לממדים ניכרים עם העליה ההמונית לאחר קום המדינה.

התפתחות הבנייה בחיפה מקום המדינה ועד ימינו

לאה גרינברג

הקדמה

הישוב היהודי בחיפה התרכז ברובו עד קום המדינה בהדר הכרמל, במספר פרברי מגורים בעלי אופי של "עיר גנים", באזור מרכז הכרמל על שלוחותיו המערביות (כרמל מערבי, כרמליה), וכן באחוזת הרברט סמואל, בנוה שאנן ובשכונת בת גלים על שפת הים. הפרברים היו מרוחקים ממרכז העיר ומהדר הכרמל והקשר ביניהם היה רופף.

האוכלוסיה הערבית היתה מרוכזת בעיקר בעיר התחתית. מעוטי היכולת התגוררו באזורי הוואדיות ניסנס, סאליב ורושמיה, בעוד שהשכבות האמידות התגוררו במושבה הגרמנית, באזור הרחובות הגפן, עבאס ובכרמל הצרפתי. עם נטישת העיר ע"י מרבית האוכלוסיה הערבית ב-1948, נתפסו רוב המבנים שהתפנו מיושביהם ע"י עולים חדשים – בעיקר בשכונות ואדי סאליב, חליסה, המושבה הגרמנית וסביבתה ובכרמל הצרפתי. האוכלוסיה הערבית שנותרה בעיר התרכזה בעיקר בוואדי ניסנס ובוואדי רושמיה.

עד קום המדינה בוצעו מרבית פעולות הבנייה בעיר לפי תכנית המתאר המנדטורית משנת 1934. לפי תכנית זו, התרכזה הבנייה למגורים בשלושה אזורים גיאוגרפיים: הבנייה הדלילה ביותר, באזור מגורים א' – על רכס הר הכרמל ונוה שאנן; באזור מגורים ב' – בשפולי נוה שאנן, ובשולי העיר התחתית – במושבה הגרמנית ובבת גלים, ואזור המגורים הצפוף ביותר – בהדר הכרמל ובעיר התחתית. התכנון באזורים אלה גרס בנייה מתונה וקצבית, תוך הוראות מוגדרות לגבי שטח הבנייה, גובה הבניינים והשטחים הפתוחים שביניהם. כללים אלו – כוחם היה יפה גם לגבי שטחי המסחר בעיר התחתית, אם כי הצפיפות ומספר הקומות היו גבוהים יותר והבנייה היתה ברובה ללא שטחים פתוחים (כך גם באזור קרית חיים מזרחית שהיה אזור בנייה דלילה עם משקי עזר).

כתוצאה מהוראות בנייה אלה נוצר המרקם העירוני, שהיה אמנם חד גוני, אך נעשה תוך התחשבות במרקם הפיסי של העיר ונופיה.

"רכס הכרמל" בשנים הראשונות לקום המדינה.

בתחילת שנות החמישים הכינה העיריה תכנית אב חדשה לחיפה, שמטרתה היתה להתוות את התפתחות העיר. תכנית זו היתה אמורה לבוא במקום התכנית הקודמת. אחד מעקרונות התכנית גרס ציפוף הבנייה סביב אגן רושמייה ויצירת רצף אורבני שיקשר בין השכונות השונות המרוחקות אחת מרעותה.

השיכונים הציבוריים הראשונים

בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה חל גידול מהיר של האוכלוסיה ונבנו שכונות חדשות, וביניהן - רמות רמז - בנוה שאנן (1951), רמת שאול וקרית שפרינצק - במורדות המערביים של הכרמל (1953-1954), וקרית אליעזר, מדרום למושבה הגרמנית (בשנת 1954).

בזמנו ניתן חופש יצירה למתכנני העתיד, וזאת בהנחה שיהיו מודעים לאחריותם באשר לשמירת ערכי הנוף המיוחדים של חיפה.

השכונות שנבנו בשנות החמישים שמרו עדיין על הבנייה הקצבית שהתחשבה בנוף. כך בשכונת רמות רמז הוקמו בניינים קטנים בני 4 דירות כ"א, בגובה שתי קומות בלבד, וכך גם בשכונת זיו הסמוכה. גגות הבניינים כוסו ברעפים, כנהוג אז בחלקים שונים של הכרמל, מתוך דאגה ל"חזית החמישית" של הבניינים והשכונה. גם שיכון נוה יוסף במורדות המזרחיים של נוה שאנן נבנה באותה מתכונת (וכן חלק מקרית חיים מערבית).

שיכונים בכרמל המערבי, 1959.

יתר השכונות מאותה תקופה דוגמת קרית אליעזר, רמת שאול, חלקים מקרית שפרינצק וכן נוה דוד שהוקמה בשנות השישים, נבנו במתכונת של שיכון ציבורי במסגרת תכנון כוללני המבוסס על עקרון של בנייה מרוכזת. בשכונות אלה היה הטיפוס השכיח ביותר מבני "רכבות" שהיו מבנים ארוכים מרובי כניסות (ארבע כניסות ויותר). בכדי להימנע מריבוי הכניסות וחדרי המדרגות, התפתח מאוחר יותר "הבית המרובע" ובו מספר רב של דירות מסביב לחדר מדרגות אחד (ארבע עד שש דירות). בשכונות אלה עדיין נשמר הגובה המירבי שהיה נהוג בתכנית המתאר הישנה, היינו – שלוש עד ארבע קומות.

המתכננים סברו כי מבחינה אורבנית תאפשר הבנייה המרוכזת שטחים פתוחים גדולים בין הבניינים – מעבר למה שנקבע בתכנית המתאר. אלו ישמשו בין השאר כגינות וכיכרות ויתרמו לאיכות חיים גבוהה יותר.

השיכונים הציבוריים של שנות ה-60 בשנות ה-60 חלה התפתחות נוספת בבנייה הציבורית שהטביעה את חותמה על נופה של חיפה. מפאת מחסור בקרקע ציבורית לבנייה בעיר, הופקעו שטחי קרקע נרחבים מבעלים פרטיים לבניית שיכונים ציבוריים, דוגמת השכונות החדשות רמת הדר ויזרעאליה, שמסביב לאגן רושמייה, ומאוחר יותר – שער העליה, במקום שהיה בעבר מחנה עולים. שכונות אלה נבנו בצפיפות יחסית הגבוהה פי כמה מאשר באזורים הגובלים, וזאת על

מנת לנצל את הקרקע בצורה מירבית, כדי לשכן בהם מספר רב ככל האפשר של עולים חדשים, זוגות צעירים ומפונים. השכונות שיושבו בידי העולים החדשים עם קום המדינה, היוו כזכור פתרון זמני בלבד, והיה הכרח למצוא פתרון קבע. זכורים לנו "מאורעות" ואדי סליב בסוף שנות החמישים, שבעקבותיהם פונו כל דייריו. שכונות יזרעאליה, רמת הדר ושער העליה תוכננו ע"י טובי האדריכלים בעיר. לגבי רמת הדר אף הוכרזה תחרות פומבית והתכנית שזכתה בפרס הראשון נמסרה לביצוע. שיכונים ציבוריים אלה נבנו כיחידות אורבניות כוללניות תוך ריכוז מסות הבנייה בבניינים שגובהם נע בין שמונה לעשרים קומות ואורכם הגיע לעתים עד ל-100 מ'. המתכננים הקפידו אמנם על היחסים בין המסות השונות בתוך השכונה, תוך שמירה על שטחים פנויים מוגדלים, הקצאת שטחים למסדות ציבור ולגנים ציבוריים, דרכים רחבות יותר ושטחי חניה, אך ללא התייחסות לסביבה הגובלת. בגלל התנאים הטופוגרפיים המיוחדים של חיפה וההשקף המשתנה אל שכונות אלה מזוויות שונות בעיר, לא חזו המתכננים ואף לא מוסדות התכנון, את השפעתם על הסביבה הרחוקה, והם פגעו לא במעט בנוף העירוני ובקו הרקיע.

הבנייה המסחרית

גם בבנייה המסחרית חל תהליך זהה לזה של הבנייה למגורים. הבנייה הצמודה והקצבית אשר היתה אופיינית לעיר התחתית ולחלקים של הדר הכרמל, פינתה את מקומה לבנייה גבוהה ומרוכזת במקומות שונים בעיר. בניינים אלה נבנו בעיקר במגרשים פנויים באזורים שנהרסו בעת מלחמת השחרור בעיר התחתית כאזורי שיקום, או במגרשים שלגביהם הוכנו תכניות מתאר לניצול מוגבר של פוטנציאל הבנייה. כך לדוגמא קמו בעיר התחתית בניין בנק הפועלים, בניין צים ומגדל המגינים בשד' פלי"ם והמגינים. במזרח הדר הכרמל נבנה "מגדל חיים", שהוא בניין בעל צורה יוצאת דופן, המזדקר מעל לסביבתו הקרובה ונראה מכל נקודה בעיר. באזור המערבי של הדר קיימים "בית סולל בונה" ובניין ה"שקם" וכיום הולך ומוקם "מגדל הנביאים", אשר יהיה הגבוה מבין כולם והשפעתו על הסביבה עדיין אינה ידועה. על רכס הכרמל מזדקרים המלונות "דן" ו"נוף" בגובה של 8-9 קומות ולידם, כדגש לקיומו של מרכז הכרמל, מתנשאים שני מגדלי מרכז פנורמה בעלי 20-22 קומות ההולכים ונבנים כיום. פרויקט זה עורר ויכוח ציבורי בעת שנדון ברשויות התכנון ורק לאחר שנבדק ע"י ועדה מטעם אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים, אושר לבסוף. הויכוח שניטש אז היה בין מצדדי הבנייה הגבוהה על הרכס תוך שמירת מבט חופשי מן ההר אל הים ואל הקרוב והרחוק, לעומת אלה שסברו כי יש לאפשר בנייה גבוהה

רק על המדרונות וזאת בתנאי שלא יתנשאו בניינים מעל לקו הרקיע של רכס הכרמל. לאחרונה אושרה תכנית למלון "יפה נוף" (הילטון), שיכלול בניין מדורג ומתפרס, וזאת במקום "מבנה מגדל" שאושר קודם לכן.

מוסדות הציבור אף הם לא טמנו ידם בצלחת ואף הגדילו מכולם בבנייה גבוהה. מגדל המינהלה של אוניברסיטת חיפה נראה למרחוק, מחדרה בדרום ועד הרי הגליל בצפון, ובניין הפקולטה לרפואה בבת גלים מהווה כיום סימן היכר לחיפה לכל המתקרב אליה מהים.

* * *

כיום, לאחר שיישום מגמות תכנית המתאר: "מתן חופש יצירה למתכננים, בהנחה שמוסדות התכנון יהיו ערים לאחריותם המיוחדת לערכי הנוף" לא עמד במבחן המציאות, נוכחו מתכנני העיר שיש לחזור ולקבוע תקנות מנחות ומגבילות יותר לגבי כל אזורי הבנייה בעיר, ובין היתר להגביל את הבנייה הגבוהה רק לאותם מקומות שלא יפגעו בנוף העירוני.

ואכן בתכנון השכונות החדשות ההולכות ונבנות במורדות המערביים והדרומיים של אחוזה, שלגביהן הכינה העיריה תכניות חלוקה מחדש, נקבעו הוראות מפורטות ביותר לגבי אופי וצורת הבנייה, המחזירים אותה לבנייה קצבית צמודת קרקע, ללא קומות עמודים.

בנייה מדורגת הותרה רק באותם מגרשים אשר הטופוגרפיה מאפשרת זאת, ושלא יגרמו לפגיעה בנוף. במקומות בודדים בלבד, ולאחר בדיקה קפדנית של ההשלכות הנופיות, הותרו מספר מבנים גבוהים יותר שישמשו כ"ציוני דרך" ו"דגשים".

אותה מגמה קיימת כיום גם בבניית ה"שיכון הציבורי" האחרון העומד לקום באחד האזורים היפים בעיר, והמשתרע על שטח של 400 דונם בין שכונת דניה ושכונת זיו ולאורך הגבול המערבי של קרית הטכניון.

שכונה זו הקרויה "רמות אלון", תהווה לכשתבנה, את החוליה האחרונה בשרשרת השכונות ותהפוך את העיר לרצף אורבני אחד.

השכונות הוותיקות

בד בבד עם התפתחות השכונות החדשות על הר הכרמל הורע מצב השכונות הוותיקות. הדרדרות זו נבעה כתוצאה מעזיבתה של אוכלוסיה מבוססת וכניסת אוכלוסיה חלשה (ועסקים) לדירות שהתפנו, וכן מהכללת שכונות אלה בתכנית המתאר כאזורי "שקום ותכנון בעתיד", המיועדים להריסה ובנייה מחדש.

ואמנם, מאז קום המדינה הופעלה "מדיניות הריסה", פנוי ואיטום מבנים שנעזבו,

זבט פנורמי מואדי סאליב ההרוס אל הדר והכרמל.

אך "הבנוי החדש" בושש לבוא, ותהליך התבלות המבנים – העמיק. בשנים האחרונות החלט לשנות מדיניות זו של "הריסה ובנייה מחדש", ובמקומה התגבשה נטיה לשימור הרקמה העירונית הקיימת ככל שניתן והצלחה מהתבלות והרס נוסף. במסגרת מדיניות זו מוצע לשמור על אופיין הייחודי של כמה מהשכונות הוותיקות:

במושבה הגרמנית – מוצע לשמר את הבניינים לאורך שדר' בן גוריון שנבנו בידי הטמפלרים. לפי התכנית יפוננו עסקים המהווים מטרד, כגון מוסכים ונגריות שפלשו לשכונה עם עזיבת תושביה, והבתים ישמשו שוב למגורים, תוך שילוב מבוקר של עסקים לצרכי בדור ותיירות.

בוואדי סליב והאזורים הגובלים שנהרסו ברובם עקב מדיניות "הריסה ובנייה" – מוצע לבנותם מחדש תוך שימור אופי הבנייה המקורי במגמה להפכו לאזור מגורים מעורב עם עסקים. חלק מהשכונה מתוכנן כקרית אמנים ובדור.

ואדי ניסנס – מהווה למעשה את שכונת המיעוטים העיקרית בעיר ומאוכלסת בצפי-פות גבוהה ביותר. מוצע לשקמה תוך הריסה ובנייה מחדש באופן סלקטיבי וליישב בה מחדש את תושביה הוותיקים.

הדר הכרמל – היתה מאז ומתמיד שכונה מעורבת של מגורים ועסקים. במלחמת השחרור התחזק המרכז בהדר, שעה שעסקים רבים של יהודים עברו אליה מהעיר התחתית. לאחר קום המדינה התחזק תהליך זה, שקיבל עודוד מתכנית המתאר החדשה, שהציעה ליצור מרכז עירוני משותף להדר הכרמל ולעיר התחתית. כל אלה תרמו למצב שנוצר כיום לפיו חלקים ניכרים של הדר הכרמל – הרחובות

הרצל, החלוץ, נורדוי והאזור שגובל עם רח' הנביאים, הפכו לאזורי מסחר מובהקים, וקיימת חילה רצינית לכיוון הרחובות הגובלים.

על מנת למתן תהליך זה, הוצע לאחרונה לשנות את גבולות המרכז העירוני של חיפה. לפי התכנית לא תכלול הדר הכרמל במרכז העירוני והפעילות העסקית תופנה לעיר התחתית. כן הוצע להגביל את השימושים העסקיים רק לרחובות המרכזיים של הדר, אשר בהיותם עורקי תחבורה ראשיים, אינם מתאימים ממילא למגורים. ביחד עם זאת מוצע להעלות את רמת המגורים ביתר חלקי הדר הכרמל, אשר מבחינה נופית, אקלימית ונגישות, מתאימים ביותר למגורים. עקב מצוקת החניה הקיימת בהדר הכרמל, נותרה בה בעיקר אוכלוסיית קשישים וכן אוכלוסייה דתית, אשר רמת המנוע שלה נמוכה.

אחד האתגרים הניצבים כיום בפני אבות העיר ומתכנניה הוא למצא פתרונות דיור נאותים ולהעריך לקליטת אוכלוסייה חדשה וצעירה שתחזיר את עטרת הדר הכרמל ליושנה. שכונת בת גלים – היתה בשנות השלושים והארבעים אחת השכונות היפות והיוקרתיות בעיר – עם חוף רחצה מטופח, שדרה מרכזית בעלת צמחיה טרופית, קזינו ובריכת שחיה.

הדרדרותה של בת גלים החלה עוד בתקופת מלחמת העולם השנייה, עקב המצאותם של מחנות צבא רבים בגבולותיה, שהשפיעו על איכות החיים בשכונה וגרמו לעזיבת תושבים ותיקים. תכנית פתוח חוף הים שכללה טיילות, בתי מלון, בתי קפה וחנויות מאזור בי"ח רמב"ם ועד לגבולה הדרומי של העיר, לא בוצעה מעולם פרט לבניין הקזינו ובריכת השחיה הגובלת, שנעזבו בינתיים.

כיום מוצע לבצע חלקים מהתכנית – בעיקר לגבי אזור בת גלים. נבנתה טיילת של כ-500 מ' מהקאזינו ועד למוקד התחתון של תחנת רכבל שיחובר עם ראש הכרמל. ישופץ הקאזינו וישומרו קבוצת בניינים משנות השלושים שלאורך הטיילת, בתקווה שאלו יתנו תנופה לפתוח השכונה.

במרכז הכרמל – ניכר תהליך דומה לזה שהיה בהדר הכרמל לפני למעלה מדור. המקום הופך למרכז עסקים ראשי, תוך הגברה ניכרת של הצפיפות באזורי המגורים הגובלים בו. שינוי אופיו של האזור למרכז עסקים משך לכאן יזמים ומשקיעים שתכניותיהם שינו את פני מרכז הכרמל כגון: "מרכז פדרמן" הנמצא בשלבי בנייה מתקדמים.

כיום מוצע למתן את השימושים העסקיים במרכז הכרמל. בהתחשב במקומו ואופיו המיוחדים מבחינה נופית ופיסית, מוצע תחת זאת – בנוסף למגורים – לפתחו כמרכז לפעילות תרבותית ובידורית, לרווחת תושבי העיר, מבקרים ותיירים כאחד.

רובעים ושכונות בחיפה

בחיפה, יותר מבכל עיר אחרת בארץ, השכונות מתייחסות לאזורים מוגדרים. הסיבה לכך קשורה למבנה הטופוגרפי המפוצל של חיפה והכרמל, שבו השכונות התפתחו באזורים נפרדים, מבלי שיהיה רצף ביניהם.

השכונות משקפות במידה רבה את תולדות העיר ושלבי התפתחותה. ניתן להבחין בשני שלבים מכריעים: – עד 1948, כשבעיר התחלפה האוכלוסיה הערבית ביהודית, והשלב השני, מ-1948 ואילך, כאשר נבנו שכונות חדשות (להלן).

סביב העיר העתיקה היה מספר רב של שכונות קטנות, שרובן אינן קיימות עוד. מסביבן סוגרת טבעת של שכונות יהודיות, המשקפות את גבול התפתחות העיר עד להקמת המדינה. טבעת נוספת היא של השכונות שהוקמו לאחר קום המדינה. לעומתן – השכונות המתוכננות ייבנו ברובן בשוליים המערביים של הכרמל (תל אהרון, רמת אשכול, המנחיל, מנורה והקניון), או באגן נחל גיבורים (ורדיה, רמת ספיר).

מרכז הכרמל הוא דוגמא לשכונה, שאין לה גבולות ברורים, ואלה נקבעים ע"י האוכלוסיה באזור או מחוצה לו. לעתים משנה השכונה את תחומה הגיאוגרפי – בשל התרחבותה או משינוי דימויה. השכונה תל עמל, לדוגמא, גלשה מעבר לתחומיה בעבר ושמה מתייחס כיום גם לשכונה הערבית לשעבר – חליסה; תחומי שכונת הדר הכרמל התרחבו במשך השנים, והיא "בלעה" מספר רב של שכונות קטנות בלב הדר הכרמל: נחלה, הרצליה, מצפה, שכונת הטכניקום. השם הדר הכרמל מתייחס למעשה לכל המדרגה הגיאוגרפית שבין העיר התחתית למדרון העליון של הכרמל. נזה שאנן היתה בעבר שכונה קטנה על שלוחה בעברו הדרומי של נחל גיבורים, ברם, כיום מרבית השכונות שמעבר לנחל גיבורים נכללות בשם הזה.

לשמות השכונות בחיפה משמעות מוגדרת: ציון מיקום (כרמל מרכזי, כרמל צפוני, או כרמל מערבי), ציון אתר מיוחד (מצפה), הסבר לתופעה (גבעת המעיין, אל מפ-חרה – מקום איסוף הטיין, ארד-אל-רמל – אדמת החולות). שכונות יהודיות רבות נושאות שמות של אישי ציבור ודמויות מן המסורת היהודית. לפני הקמת המדינה ניתנו שמות אישים לשכונות הבאות:

נווה שאנן ורמות רמז בצילום אוויר (1951).

יחיאלה - ע"ש העסקן הציוני יחיאל צ' לנוב. אחוזת שמואל - ע"ש הנציב העליון הראשון בא"י, סיר הרברט סמואל. קרית בנימין - ע"ש הנדבן הידוע בנימין דה-רוטשילד. קרית מוצקין - ע"ש העסקן הציוני ליאו מוצקין. קרית חיים - ע"ש חיים ארלוזורוב. קרית שמואל - ע"ש שמואל חיים לנדוי. לאחר קום המדינה המשיכו במסורת של הנצחת אישים בנתינת שמותיהם לשכונות חדשות:

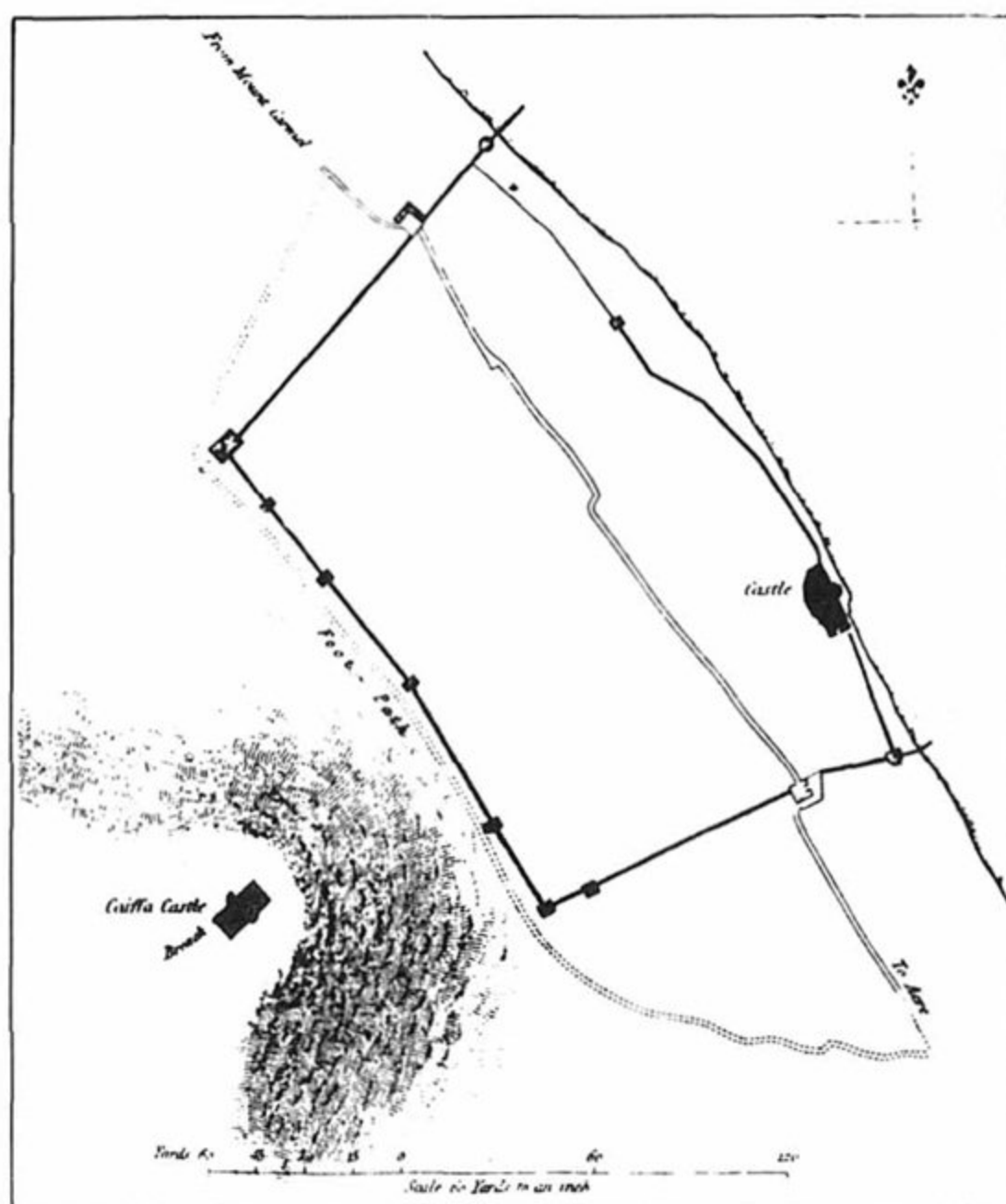
רמת שאול - ע"ש המשורר שאול טשרניחובסקי. רמות רמז - ע"ש דוד רמז. קרית אליעזר - ע"ש אליעזר קפלן. נוה דוד - ע"ש דוד קז (קזשטבר) ז"ל, סמג"ד גדוד 22 בחטיבת כרמלי שנפל ב"בית התעשייה". נוה יוסף - ע"ש יוסף ארדשטיין, ממנהיגי הפועלים בחיפה בתקופת המנדט.

(ארנון סופר)

יוסי בן ארצי / העיר העתיקה ("חיפה שבתוך החומות")

הגרעין להתפתחותה של חיפה המודרנית הוא השטח המכונה כיום "העיר העתיקה", אך למעשה נבנה כעיר חדשה מ-1760 ואילך, בידי דאהר אלעמר. דאהר העתיק את אתרה של חיפה מהשטח העתיק שבמערב המפרץ - לשטח הצר ביותר שבין הים ובין ההר, וכאן בנה עיר קטנה, שחומתה חסמה את המיצר היבשתי ויכלה למלא את יעדה - הגנת עכו מדרום. במקביל בנה בה מזח, על מנת שתשמש נמל חלופי לעכו. מאז - במשך כמאה שנים - היתה "חיפה החדשה" מסוגרת בין חומותיה, ורק בשנות ה-60 של המאה ה-19 החלה מתפשטת גם בהדרגה מחוץ לחומות ושטח העיר שבתוך החומות התרוקן ואיבד את חשיבותו. עם התפתחות העיר בזמן החדש, הוא הפך לרובע קטן וצפוף, שהיה בנוי בדלות יחסית לשכונות החדשות. בתקופת המנדט היה זה כבר אזור מגורים לעניה של חיפה, וכן שימש כשוק מזרחי אופייני. בתום המלחמה - החל בפעולות להריסתו - על מנת שיוצר שטח ריק במרכז העיר - לבניית מסחר ועסקים מודרנית.

"חיפה שבתוך החומות" היתה אם כן הגרעין הראשוני להתפתחות העיר, ומיקרה את האוכלוסיה המגוונת של חיפה תקופה ארוכה. חומת העיר היתה דקה יחסית: 70-80 ס"מ עוביה ו-3-4 מ' גובהה. היא נבנתה בצורת טרפז, שצלעו הארוכה לאורך קו החוף (שם גם היתה החומה חסרה ובחלקים רבים נוצרה מבנייני המגורים עצמם).

מפת חיפה, חומתה ושעריה
ב-1840 לערך (לפי אלדרסון).
במפה נראים השער המערבי
והשער המזרחי שממנו יוצאת
הדרך לעכו. ממערב, הדרך
מהכרמל לעיר. מעל לעיר
נראית המצודה - אל בורג'.

ישן מול חדש. בית משרדים מודרני (בית "צים") בלב העיר העתיקה
ליד מסגד א-ג'רינה.

הצלע המערבית עלתה מכיוון החוף למדרון הכרמל - ואורכה כ-250 מ' (כיום: רח' אליהו ורח' כטיב). במרחק 120 מ' מן החוף היה קבוע שורה המערבי - "שער יפו" (בואבה אל ע'רביה) ולידו התפתח מרכז התחבורה דרומה. צלעה הדרומית פנתה במדרון מזרחה - טיפסה קמעה ושוב ירדה בקווי הגובה, עד סימטת אל-בוכתרי דהיום. שם פנתה החומה צפונה - עד קו החוף. בצלע זו, המזרחית, היה קבוע שורה המזרחי של חיפה - "שער עכו" (בואבה א-שרקיה). בין שני השערים עברה סימטה ראשית מפוצלת - שנקראה לימים רח' אומייה. על בסיסה תכננו האנגלים את הדרך החוצה היום שטח זה - רח' הפלי"ם. מעל חומת טרפז זו נבנה במדרגה הגבוהה מגדל-שמירה ותצפית - בורג' א-סלאם. שטח העיר כולו היה כ-160 ד' (*). בימי דאהר נבנו ככל הנראה שני בנייני ציבור בלבד: ה"סראיה" - שלימים הורחבה, ומסגד קטן - כנראה "מסגד א-זעיר" העכשווי. ממרפסתה הצפונית של הסראיה יצא המזח לים, והיורד בחוף חיפה נאלץ לעבור דרך ה"סראיה", שבה היה גם בית המכס.

* מידותיה של "חיפה שבתוך החומות" נחקרות עתה מחדש. מסתבר, שפרופ' א. כרמל ואחרים אשר הסתמכו על אלדרסון ומפת חיל-ההנדסה הבריטי, נשענו על קנה-מידה מוטעה. למעשה העיר גדולה כפלים מהשחזור שמציע כרמל (כרמל, עמ' 55, ותמונה מס' 9).

מוסדות הקהילה והדת הנוצריים שפעלו בחיפה – התרכזו ברובע המערבי של העיר. שם היו נכסים רבים לעדה היוונית-קתולית הגדולה, והיא בנתה במקום כנסייה, מנזר ואכסניה – העומדים על תילם עד היום. האזור זכה לכינוי "חרת-אל-כניס" – רובע הכנסיות. בפינה הדרומית-מזרחית החלה להתרכז הקהילה היהודית. ראשונה הגיעו לחיפה כנראה בשנות ה-20 של המאה ה-19, ואח"כ עלו אליה יהודים מצפון-אפריקה בזמן הכיבוש המצרי. ככל שעלתה חשיבותה המסחרית והעסקית – הגיעו אליה יהודים מצפת ומטבריה, ויצרו תשתית לקהילה היהודית. זו הצטופפה כאמור ב"חרת-אל-יהוד", שכללה ברובה בתים שכורים מידי ערבים, ובמרכזה חצר, שסביבה 4 בתי-כנסת – אחד לכל עדה, תנור גדול ובית הארחה ציבורי. יתרת השטח שבין החומות הלך והתמלא במרוצת המאה ה-19 בעיקר במוסלמים. העיר הלכה וקיבלה אופי של גרעין עירוני מזרח-תיכוני טיפוסי: סימטאות, בתים שטוחי-גג, חצרות צפופות ומגובבות, וצריחים של כנסיות, מסגדים וכיפות של בתים גדולים. בסימטה שהוליכה לנמל התפתח שוק אופייני. לקראת שנות ה-60 של המאה ה-19 לא יכלה עוד חיפה המוקפת חומות לענות על צרכי הדיור של אוכלוסייה. סימטאותיה וחצרותיה יצרו לה דימוי של עיר מוזנחת, צפופה ומזוהמת. אט-אט נפרצו החומות, הורחבו השערים, ובמקומם נבנו בתים חדשים, ורובעי מגורים נצמדו אל החומות ממערב וממזרח. שטח ה"עיר החדשה" הפך ל"קסבה" מזרחית אופיינית ואיבד את מעמדו. במשך הזמן עזבו-הו התיפקודים הקודמים: המסחר, המגורים, מבני הציבור, מוקדי התעבורה – כל אלה

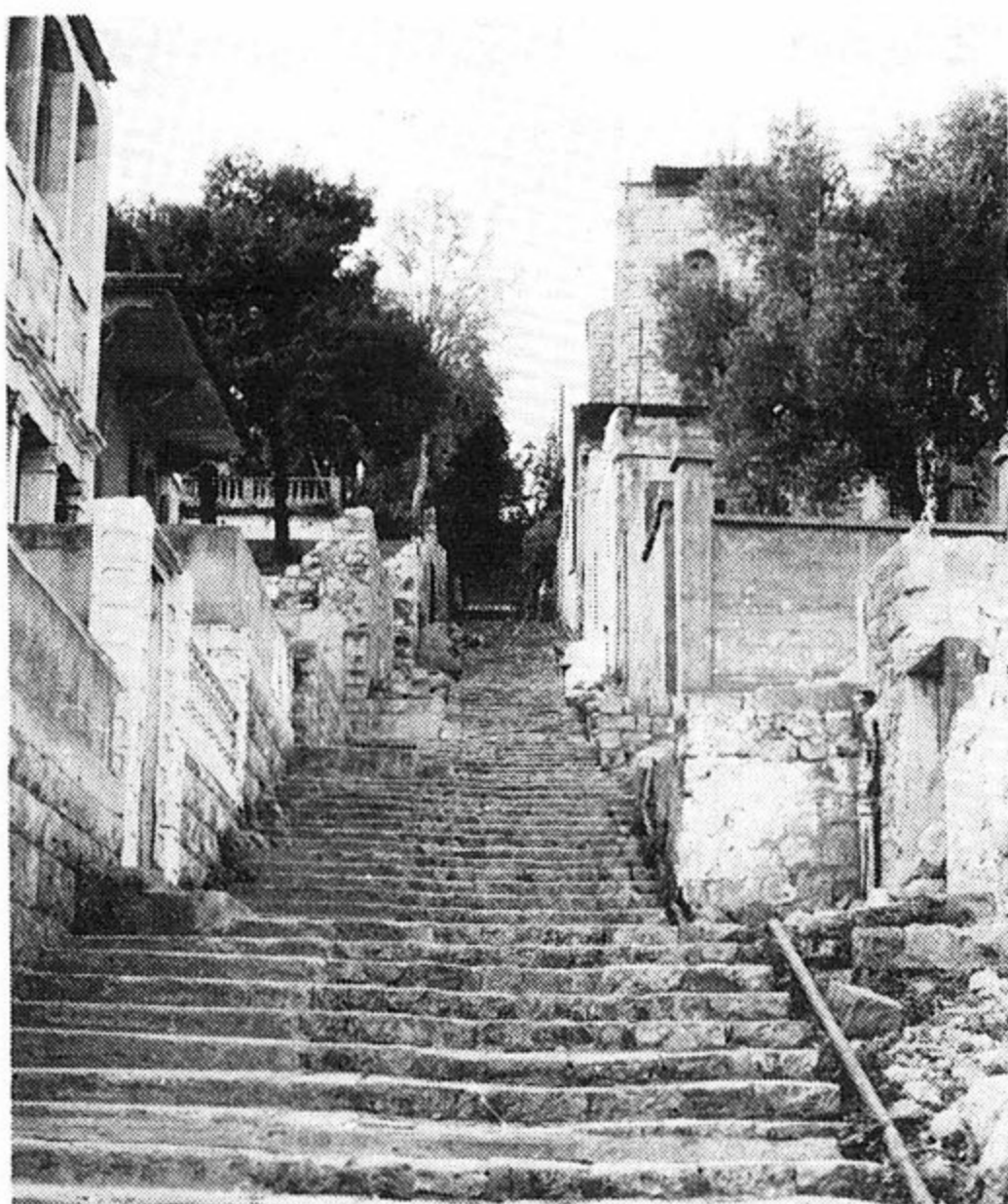

עבודות שיקום בעיר העתיקה באזור בית הפחה שהוסב למרכז מופעים.

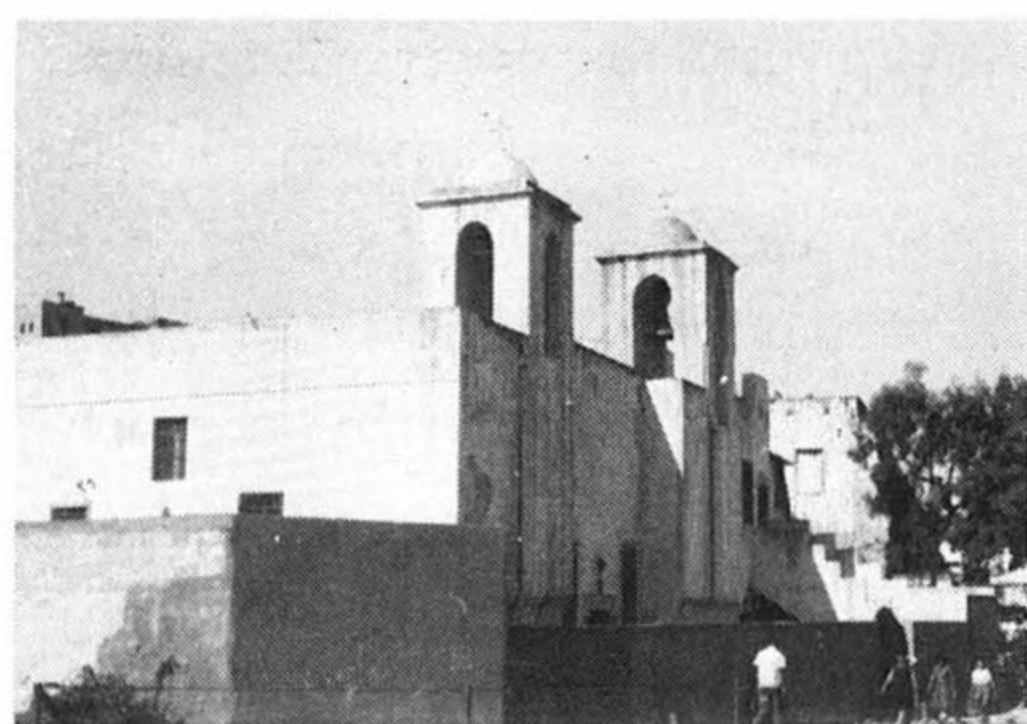
מצאו שטחים חדשים, רחבי ידיים, ו"חיפה שבתוך החומות" נדונה להריסה ולשיקום - כבר בשנות ה-40, ביוזמת ממשלת המנדט. כיום נותרו בה לאות ולעדויות על חשיבותה, רק מעט מבנים: הכנסיה היוונית-קתולית ואכסנייתה, "כנסיית הכרמליתים" הישנה, מסגד אל-ג'רינה, המסגד הקטן, ומבני מגורים של משפחת אל-חליל, המשמשים כיום לתיאטרון קטן ולמסעדה. במקומה הולכת ונבנית שרשרת בנייני משרדים, מסחר ועסקים רבי קומות, שירחיבו את המע"ר של חיפה. כמאתיים שנה אחרי שבנה דאהר אלעמר את "עמרה אל ג'ידה" - העיר החדשה - נבנית שוב עיר חדשה, באותו שטח עצמו.

יעקב עולמי / שרידים בעיר העתיקה

בתחילת שנות ה-50 בוצעו עבודות בנייה וסלילה בעיר התחתית ונגרם הרס למבנים רבים בעיר העתיקה. מכיכר חמרה (פאריס) - מזרחה אפשר עדיין לראות רצוף מהרחוב הראשי, אך הבניינים לצידו אינם קיימים עוד. מסגד ג'רינה שרד באתרו, לא כן הכיכר שהיתה בחזיתו, אף שניתן להבחין בשרידי רצוף לפני המסגד.

רחוב מדרגות אופייני בוואדי סאליב. למעלה משמאל: בית אמידים עם כרכוב מעוטר ופיתוחים בוואדי סאליב (בית ג'ראר). למטה: שבר מסרקופג מעוטר בראש שור שנמצא בבית בעיר העתיקה.

למעלה מימין: שרידי חנויות של השוק הישן והמקום המשוער של השער המזרחי. משמאל: שרידי הריסות ליד כנסיית הכרמליתים – מקומו המשוער של השער המערבי. למטה מימין: מסגד א-זעיר בעיר העתיקה. משמאל: הכנסייה היוונית אורתודוקסית בעיר העתיקה.

בקרבת מסגד ג'רינה ניתן להבחין בכניסות למרתפי מבנים ישנים. מרכז השלטון התורכי (הסראיה), שהיה הבניין העתיק ביותר בחיפה הישנה, בקצה רח' ג'רינה, נהרס אף הוא.

בהמשך רח' ג'רינה שרד מסגד נוסף, נטוש, ולידו חורבות של מבנה שהיה צמוד למסגד. בצריח ניכרים שלושה שלבי בנייה. באולם המקומר הנשען על עמודים מרובעים, תא תפילה ומעליו לוח עם כתובת.

שרד המגינים שנשלל בשנות ה-50, והחוצה את העיר הישנה, גרם הרס ברובעי העיר העתיקה והשוק הישן. בצידו הדרומי-מזרחי של הרחוב ניכרים עדיין שרידי החנויות של השוק הישן והמקום המשוער של השער המזרחי. בבית הקברות המוס-למי, המשתרע בין רח' המלכים ושרד המגינים, קברים עתיקים. הוא שימש את

האוכלוסיה הערבית של חיפה עד למלחמת השחרור. כביש שד' המגינים חוצה את בית הקברות. בעת עבודות ביוב שנעשו במקום ב-1955, נמצאו ע"י ד"ר גולדמן בחפירות בדיקה, קברים רומיים וקראמיקה ביזאנטית-מוסלמית קדומה. בסקר ארכיאולוגי שנערך במקום ב-1965 נמצא שבר של כלי זואומורפי מהתקופה הביזאנטית. בקרבת בית הקברות המוסלמי – עומד המסגד הגדול. בפינת הרחובות עומר אל כתאב, ואל אפגאני, שרדה פינה של מבנה עתיק, המושתת על סלע. מידות האבנים בנדבכים התחתונים הם 70-80 ס"מ ו-50x60 ס"מ. המבנה, הנמצא כ-250 מ' מדרום לבורג', נראה כפינה של חומה. הקו מזרח-מערב נמשך לאורך של 40 מ' והקו צפון-דרום נמשך עד לאורך של 25 מ'. ברובע זה של חיפה הישנה (ואדי סאליב), נשתמרו בניינים ישנים, סמטאות עם מדרגות ישנות ובנייני אבן בסגנון מזרחי. לבתים קמרונות, עיטורי פתחים וסבכות ברזל דקורטיביות.

ברח' חמאם אל באשה – בית מרחץ תורכי שנבנה במאה ה-19. בחיפה הישנה מרוכזות הכנסיות של העדות הנוצריות, וביניהן כנסייה קתולית, מנזר מרים הקדושה, הכנסייה הגדולה של לואי הקדוש והכנסייה של הכרמליתים.

יוסי בן ארצי / ארד אל-יהוד

שכונת "ארד אל-יהוד", השוכנת כיום בתחום הרחובות יהודה הלוי ואבן-גבירול, הינה השכונה היהודית הראשונה שבנו היהודים מחוץ לחומות העיר העתיקה של חיפה. רק מעט נכתב עד כה אודותיה, ועדיין רב בה הנסתר על הנגלה. נחלת ארד-אל-יהוד נרכשה מידיו של אחד מעשירי חיפה, המוסלמי מוחמד טאהא, שקרקעותיו השתרעו ממזרח לעיר – עד ואדי רושמיה. הוא מכר בשנת 1891 כ-60 דונם המשתרעים משפת ואדי רושמיה לכיוון מערב – לאגודת "הדר הכרמל", שנוסדה כחברה ע"י יהודים יוצאי סוריה ולבנון. הללו היו מבני המשפחות היהודיות הוותיקות בעיר, שהתגוררו בתוככי החומות, בבתים שכורים מידי ערבים. בשלהי שנות ה-80 פנו יהודים רבים בערי הארץ להקמת שכונות מחוץ לערים המסורתיות – ובעיקר היתה תנועת בנייה בירושלים וביפו (נוה-צדק, נוה-שלום וכד'). גם בקרב יהודי חיפה חלה התעוררות, וב-1891 הוקמה החברה הנזכרת, והוחל בבניית השכונה היהודית מחוץ לחומות. היה זה מעשה נועז בשעתו, משום ש"ארד-אל-יהוד" החדשה (שמה הערבי דבק בה למרות השם הרשמי – "הדר הכרמל"), וזיתה מרוחקת כשעת הליכה מהשער המזרחי של העיר. השטח בינה ובין העיר היה ריק יחסית, למעט ניצני בנייה

ארד אל-יהוד בצילום מ-1925.

ערבית בוואדי סאליב. תוך זמן קצר נבנו בתים חד-קומתיים, לאורכם של שני רחובות ראשיים וחלק מהסימטאות המקשרות ביניהם. ליד הבתים היו גינות-נוי ועצי פרי, ובמרוצת השנים נבנו במקום תלמוד-תורה, בית-כנסת ובית-מרחץ קטן, על שפת הנחל. רישומה של ארד-אל-יהוד בנוף היה בולט משום שבמפות שונות של חיפה בסוף המאה ה-19, היא מצויינת בפירוט ושמה מודגש: "המושבה היהודית", בדומה לציון המושבה הגרמנית - במערכה של העיר. ואולם, שכונת "ארד אל-יהוד" לא גררה אחריה יוזמות נוספות, כמו ביפו ובירושלים. היא נותרה מבודדת ומרוחקת ממוקדי המלאכה והמסחר בעיר, וגם היהודים העדיפו לבנות אח"כ במעלה ההר, באזור שכונות "הרצליה" וה"טכניקום". בתקופת המנדט סבלה השכונה מהטרדות, ובעיקר בימי המאורעות, ב-1921, וב-1929 וב-1936 ניטשה בהדרגה. מרבית נכסיה נמכרו לערבים, ותושביה התרכזו בשכונות "יחיאליה" ורח' "השומר". במלחמת השחרור ירו ממנה על "הדר הכרמל" העברית - ששמה ניתן לה ללא קשר לחברת מייסדי "ארד-אל-יהוד", ואחרי כן הלכה והתדרדרה השכונה. כיום הרוסים מרבית בנייניה הישנים, ורוב אוכלוסיה הם ערבים. התכנון העירוני אינו נוטה חסד למעשה החלוצי של מייסדיה - ובמקום מתוכננת דרך רחבת-ידיים, מחלף גדול ובנייה חדשה. אך זכותה כשכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומת חיפה - בעינה עומדת.

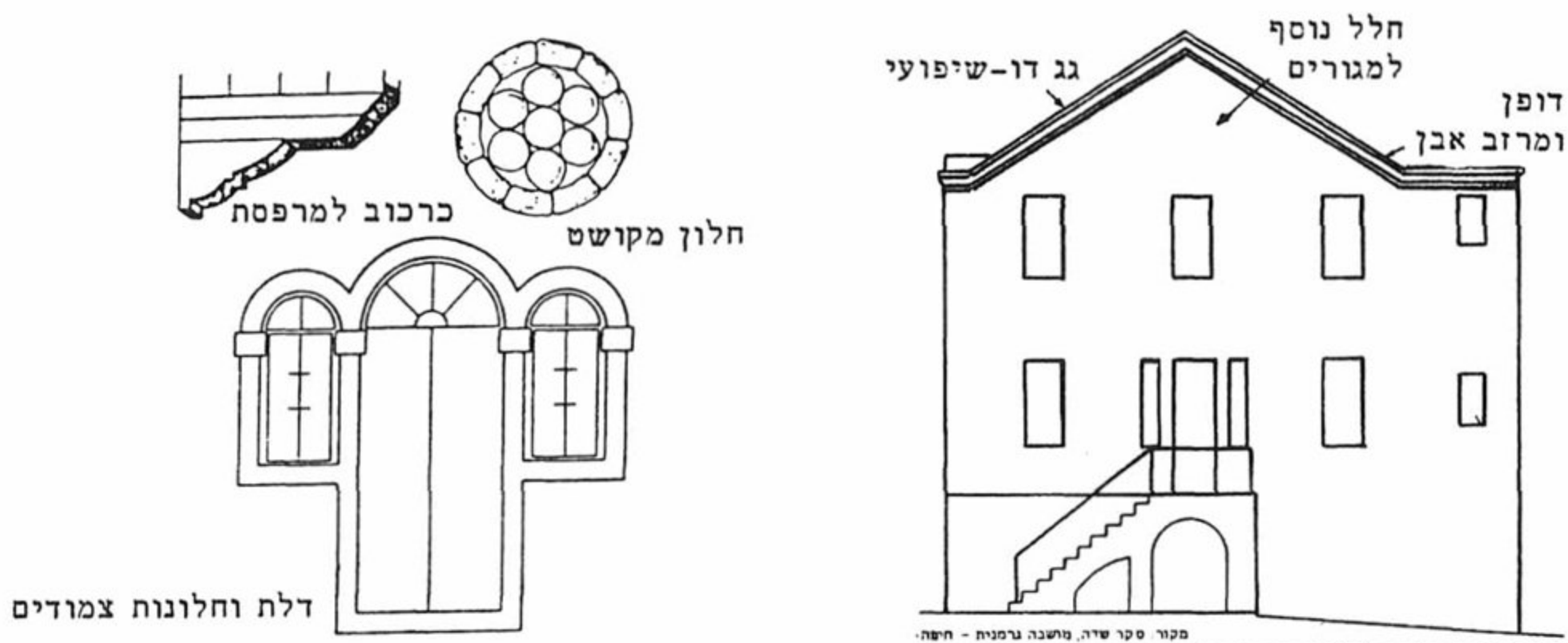
המושבה הגרמנית

המושבה הגרמנית נוסדה ע"י הטמפלרים ב-1869, לאחר שהחליטו להעדיף את חיפה על נצרת, בחירה שהיתה בעלת משמעות מרחיקת לכת לגבי עתידה של חיפה. המקום שנבחר היה בשטח מישורי, במרחק של כרבע שעה הליכה מהעיר העתיקה, בשטח בלתי מיושב לחלוטין, דבר שאיפשר את התרחבותה.

המושבה נבנתה לפי שיטות הבנייה ועולם המושגים של אירופה, והיא עמדה בניגוד בולט לבנייה הצפופה והמגובבת בחיפה העתיקה. המושבה הצטיינה בבנייה מרווחת ומעולה, בתכנון קפדני, תוך שימוש בחומרים מעולים שחלקם (כגון עץ ורעפים) – הובאו מחו"ל. הרחוב המרכזי שחצה את המושבה, היה ברוחב של 30 מ', דבר חסר תקדים בא"י באותם ימים, "פאר הבנייה הגרמנית בא"י ואחד הרחובות היפים בא"י עד היום הזה" – אומר אלכס כרמל.

הבנייה הטמפלרית היוותה חידוש מעורר התפעלות בזמנו, ועמדה בניגוד בולט לבנייה המקובלת בארץ. לא יפלא שהיא היוותה מקור לחיקוי לתושבים המקומיים ואב טיפוס למושבות הטמפלריות האחרות בארץ.

על בנייתם המעולה של בתים אלו תעיד העובדה, שהם קיימים זה קרוב ל-120 שנה, וממשיכים עדיין למלא את יעודם. המושבה הגרמנית הטביעה את חותמה על נוף העירוני של חיפה. כשם שהטמפלרים היו הגורם המרכזי בחיפה במאה ה-19, ותרמו תרומה מכרעת להתפתחותה ושגשוגה, כך גם היתה המושבה הגרמנית המקום הדומיננטי ביותר בחיפה, שסימל יותר מכל מקום אחר את שגשוגה והתחדשותה של חיפה במאה

בית אופייני של המתיישבים הטמפלרים. משמאל: פרטים ארכיטקטוניים מבית טמפלרי. בתי הטמפלרים בארץ היו גדולים ומרווחים, אף במושגים אירופיים, בני שתיים שלוש קומות. למטה היה המטבח וחדר האורחים ולמעלה חדרי השינה (לפי י. בן ארצי).

המושבה הגרמנית, צילום מ-1893.

ה-19, ועד לשנות העשרים של המאה הנוכחית. מפעלי המלאכה התעשייה הראשונים בחיפה הוקמו במושבה הגרמנית, וביניהם בית בד, ביח"ר ליצור סבון וטחנת רוח. כן הקימו הגרמנים מזח בקרבת המושבה. השכונה, שנבנתה במרחק ניכר מ"חיפה אל-עתיקה", היוותה צעד ראשון וחשוב של "יציאת חיפה מחוץ לחומות", וללא ספק נתנה תנופה לתהליך זה. אך טבעי הדבר שהעיר התפתחה בכיוון האזור הבלתי מיושב שהיה בין העיר שבתוך החומות והמושבה הגרמנית – עד שהגיעה אליה בשנות ה-30. אזור המושבה הגרמנית נחשב כיוקרתי ביותר בחיפה (עד לשנות ה-20), ורבים מבתי האמידים הנוצרים והערבים נבנו בפאתיה. יותר מכל השפיעה המושבה על אותו נוף ציורי של חיפה, עם הקמת המקדש הבהאי, שנבנה – ולא במקרה – בדיוק מעליה, כשגרם המדרגות הארוך המוליך למקדש, מהווה המשך ישיר לרחוב המרכזי (שד' בן גוריון) החוצה את המושבה. מהמושבה התפשט הישוב הגרמני למקומות נוספים בחיפה – ובעיקר למרכז הכרמל.

המושבה הגרמנית כיום

המושבה הגרמנית דהיום משתרעת בצפון בין נמל חיפה במזרח, שדרות או"ם בדרום, ורח' יצחק שדה במערב. גודלה כ-1,000 דונם ואוכלוסייתה מונה כ-16,000 תושבים.

רובה משמש למגורים ומיעוטה לעסקים ומלאכה – בעיקר באזור הקרוב יותר לעיר התחתית.

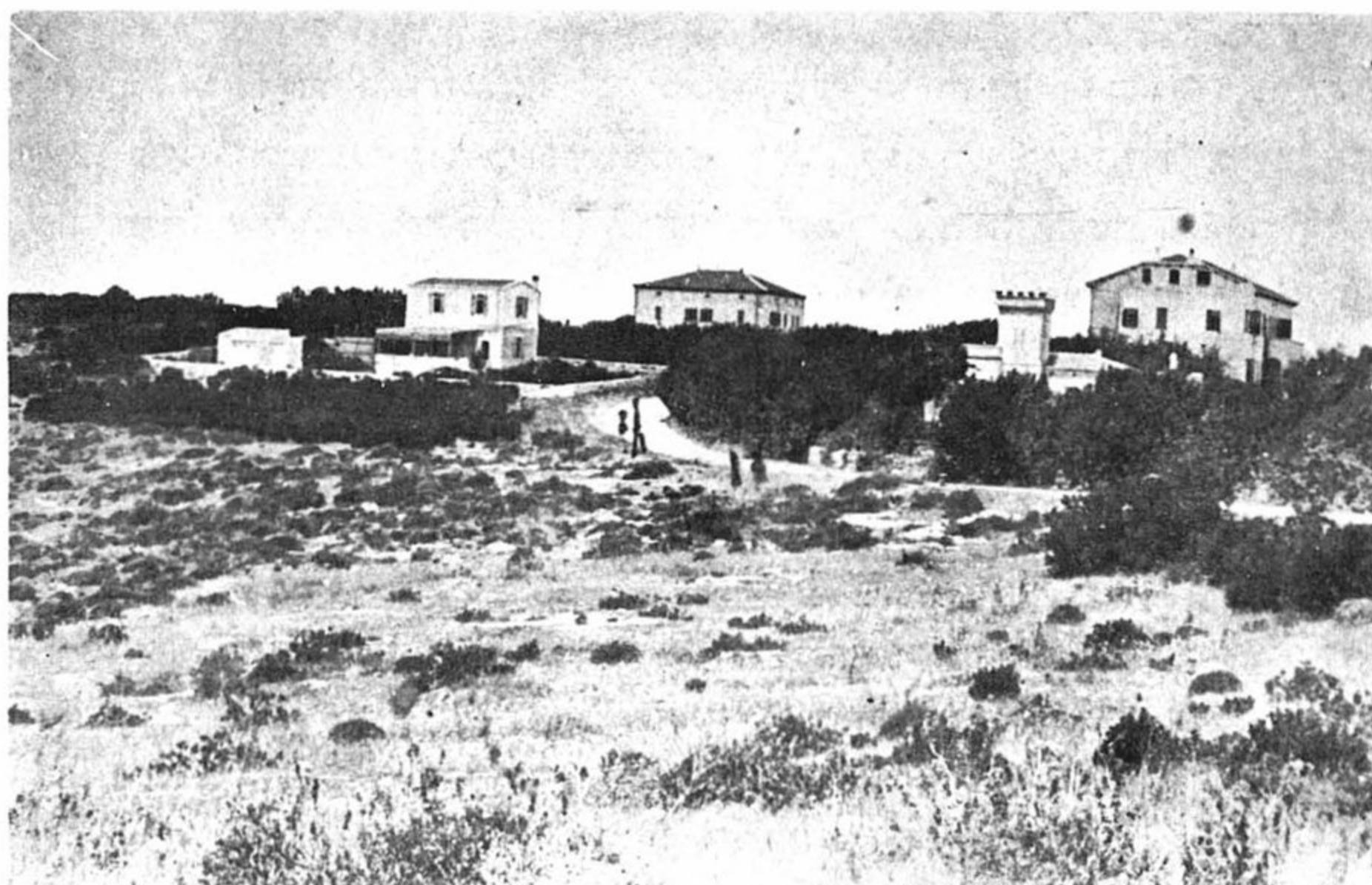
תכנית המתאר רואה בשכונה זו גם בעתיד אזור מגורים בעיקרו, ומציעה לעודד את השימושים העסקיים רק במפלס הנמוך, בו קיים כבר גרעין ניכר של שימושים אלה, והשכונה תשמש מסגרת לבנייה חדשה במקום. התכנית מציעה לשמר חלק מהבניינים על הסגנון המיוחד מימים עברו. עם זאת, קיימת גם תכנית להקים מרכז מסחרי ו"מגדל עסקים" בקצה השכונה, במסעף עם רח' יפו, תכנית המעוררת התנגדות חריפה. מאחר והשטחים הפנויים בשכונה מעטים יחסית, לא תגדל אוכלוסייתה בהרבה, ותגיע לפי התכנית לכ-18,000 נפש לכל היותר.

א.ש.

יעקב שורר / מרכז הכרמל

מרכז הכרמל היה שטח שומם עד סוף המאה הקודמת. הראשונים שהתיישבו בו היו הגרמנים הטמפלרים, מהמושבה הגרמנית של חיפה, כשהרוח החיה מאחורי הקמת השכונה החדשה, שנקראה "כרמלהיים", היה סגן הקונסול הגרמני פריץ קלר. קלר ושער עשירי המושבה הגרמנית הקימו להם "מעונות קיץ" ששימשו בתחילה רק לסופי שבוע ולימי החום. כעבור זמן מה נמצאו ביניהם יזמים שהקימו בתי מרגוע ובתי מלון לצליינים, והודות לכך הפך המקום למוקד תיירותי בעיקר בעונת הקיץ. הגרמנים דאגו לחזות יפה של שכונתם: את רחובותיה סללו בקווים ישרים, בין הבתים דאגו לגינון (גן האם וגן פנורמה – ראשיתם מאז) ונטעו אלפי עצים (בעיקר אורן הגלעין) שמעטרים עד היום את הרחובות הראשיים של מרכז הכרמל. ברבות השנים נהרסו הבתים הראשונים, וחדשים נבנו במקומם, אך עדיין שרדו אחדים מהם באתרם: "בית רוטשילד" המשמש כיום כמרכז תרבות – היה בית המלון של פרוס ומאחר יותר עבר לידי מיסיונרית אנגליה בשם גב' ניוטון, שכתבה ספר חשוב שבו היא מתארת את חיפה. לאחר שנמכר היה מרכז פקידות פיק"א בתקופת המנדט; "המועדון" ברח' התשבי – היה בית הבראה ומרגוע של הפסטור שניידר; הצרכניה ברח' קלר – היתה אף היא בית מרגוע; הבית ברח' קלר מס' 2 – מבנה שרותים של אחוזת פריץ קלר; בתי מגורים ומבנים נוספים נמצאים בשד' הצבי ובשד' הנשיא.

עם עליית יהודי גרמניה בתחילת שנות השלושים, נמשכו רבים מהם למרכז הכרמל שנושב במהירות רבה (מ-331 תושבים ב-1934 ל-3354 תושבים ב-1938). עולי גרמניה נמשכו לכאן בשל הנוף המרהיב, הסביבה המשופעת בעצים וירק, והאקלים הנוח, שהיה נעים בהרבה מזה שבהדר הכרמל. יהודים פרטיים וכן חברת "הכשרת

חלק מן הרובע הגרמני בכרמל בשנת 1907. מימין, מלון פרוס, הוא בית רוטשילד דהיום. הצריח (מימין) בנוי מעל ביתו של ג. שומכר.

הישוב" רכשו אדמות רבות במרכז הכרמל, הרחיבו את השטח הבנוי, וסייעו בכך גם להתפתחותה של שכונת אחוזה הסמוכה (שהוקמה כבר ב-1921, אך נעצרה בהתפתחותה והיה חשש לנטישתה). למרות גידולה המהיר נותרה שכונת מרכז הכרמל קטנה יחסית, אך עיקר תרומתה היתה מבחינה איכותית: נמשכו לכאן בעיקר בעלי מקצועות חופשיים ופקידות בכירה, אשר משכו בעקבותיהם משקיעים ובעלי הון, שנתנו דחיפה חזקה להתפתחות המקום.

החל משנות השישים התפתח כאן מע"ר משני לשני קודמיו. מרכז הכרמל מהווה מרכז לחיי הבידור והעסקים של חיפה. בשנים האחרונות התפתחו במקום בתי קפה ומסעדות, מועדונים ובתי קולנוע, מרכז חברה ותרבות, אודיטוריום, גנים ציבוריים, מוזיאונים, גן חיות ועוד. האזור זוכה לתנופת פיתוח ובתהליך הקמה מזורז נמצאים – מלון דירות מפואר ומרכז קניות ועסקים מודרני. אין ספק שבשנים הקרובות יהפוך מרכז הכרמל לאזור היוקרה של חיפה ומרכז תרבות ובידור, לצד מרכז עסקים ותיירות. הבעיות האורבניות המתעוררות בעקבות זאת מחייבות התחשבות מירבית עם נתוני הנוף המיוחדים למקום (חורש טבעי, שטחים פתוחים עם בניה קצבית מתונה, אזור בעל אופי שקט, עם בתי נופש ופנסיונים, שמירה על קו הרקיע של רכס הכרמל ועוד).

שמעון שטרן / הדר הכרמל

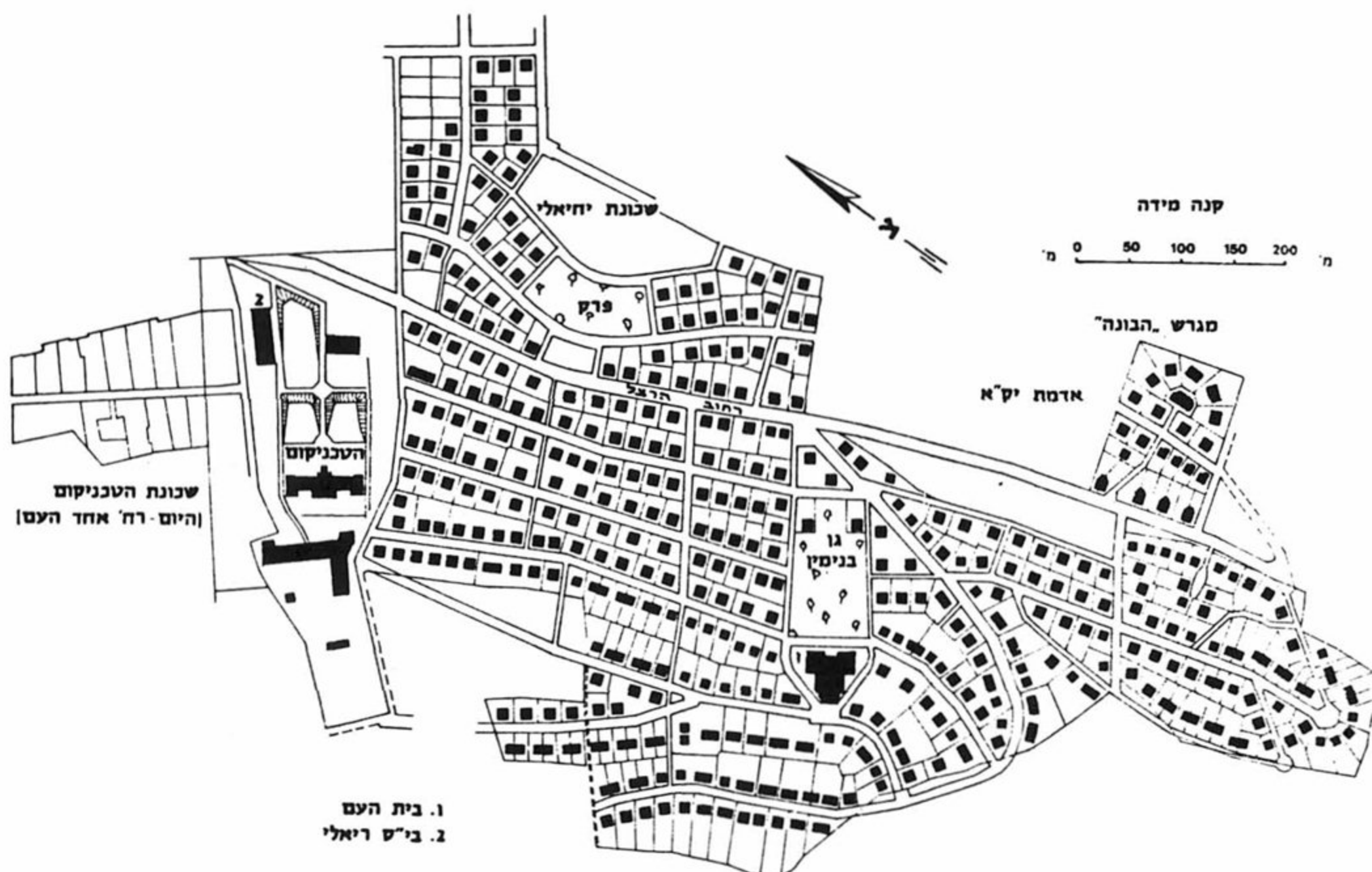
הדר הכרמל היא הגדולה והחשובה שבין השכונות היהודיות בחיפה שנוסדו עד לקום המדינה. במקורה תוכננה הדר כשכונת גנים שלווה, ללא משרדים ואזורי מסחר. ברם, מקומה המרכזי של הדר ליד הטכניון וביה"ס הריאלי – לב חיי הישוב באותה תקופה ומיקומה הנוח על מדרגה רחבה בין הכרמל לעיר התחתית, סייעו להתפתחותה המהירה. מקץ שנים ספורות היא הפכה מ"שכונת גנים" למרכז עסקים וקניות: בתיה הראשונים החד קומתיים נהרסו בהדרגה ופינו מקומם לבתים רבי קומות שחלקם הפכו למשרדים ובתי עסק.

בהדר הוקמו מוסדות הציבור החשובים שהפכו למרכז הישוב העברי בחיפה, וביניהם ביה"ח הדסה, "בית פבזנר", מועצת הפועלים, מרכז התרבות ביתנו, האמפיתיאטרון, התיאטרון, בית החלוצות ועוד. אין תימה, שכאן נוסדה גם ההסתדרות (1920). השלטון הבריטי, שתחילה לא השלים עם השינוי שחל באופי השכונה, הקים בהדר את בית המשפט (1938) ואחר כך את בניין העיריה (1942), ובכך תרם גם הוא להפיכת הדר למרכז עסקים.

התפתחותה חסרת התקדים של הדר באה לידי ביטוי בגידול אוכלוסייתה: גידול של פי 7.5 במשך 17 שנותיה הראשונות. לפנינו לא רק גידול מוחלט במספר הנפשות, אלא העתקת הישוב היהודי ממקומות אחרים ובעיקר מהעיר התחתית. אחוז היהודים בהדר הכרמל מתוך כלל יהודי חיפה עלה בהדרגה עד קום המדינה: בשנת 1931 היה 41%; בשנת 1934 – 58%; ב-1938 – 61%; ובאפריל 1948 – 74% (ללא הקריות).

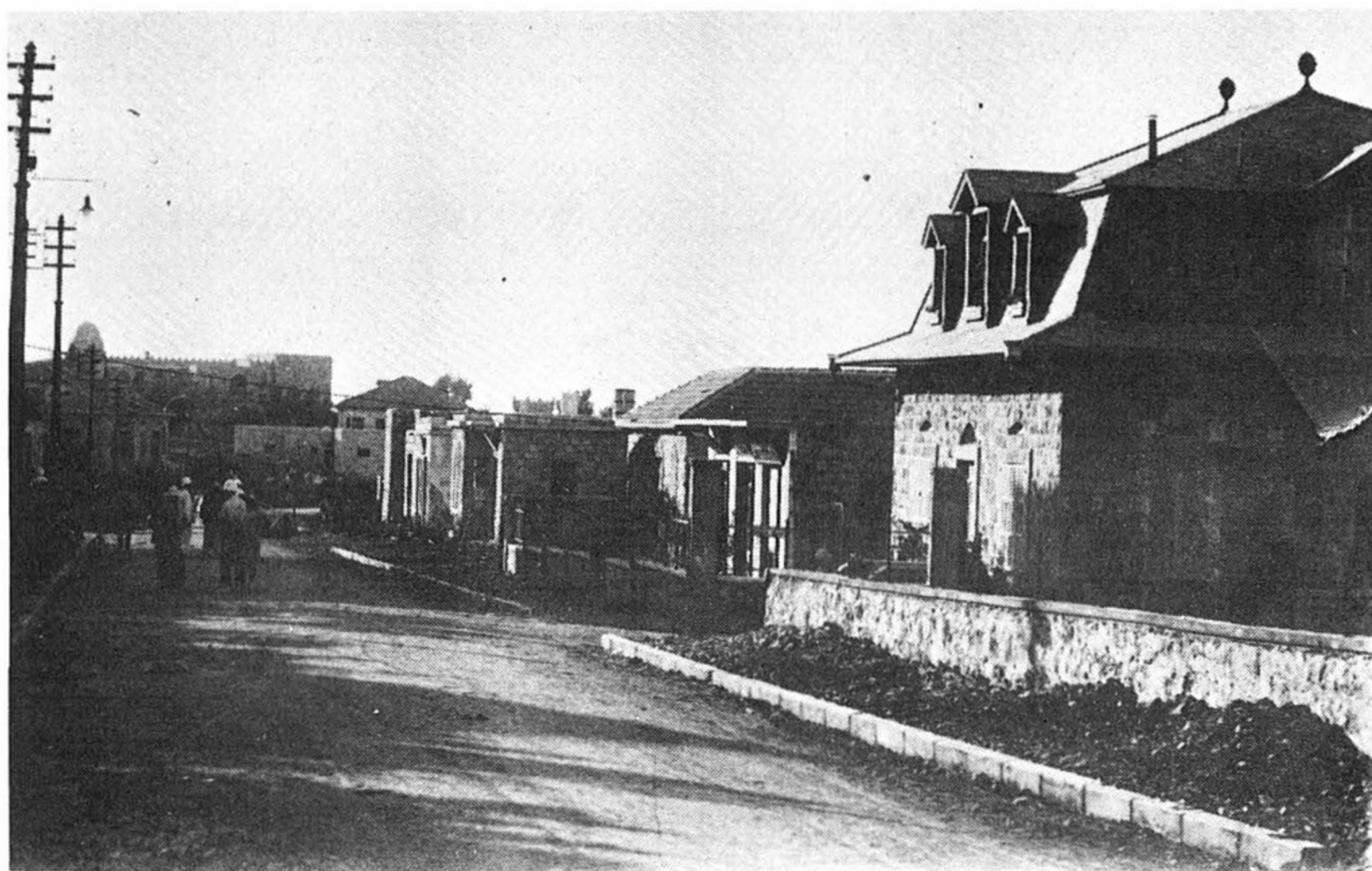
תולדות הדר הכרמל

ראשיתה של שכונת הדר הכרמל עוד לפני מלה"ע ה-1, כאשר נבנו מספר בתים ב"הרצליה" וב"שכונת הטכניקום" (רחובות שמריהו לוין ואחד העם). בכל זאת נחשבת שנת 1920-21 כמועד יסוד השכונה שהחלה משגשגת בתקופה זו. בשנת 1918 היו בהדר הכרמל רק עשרה בתים. החל מ-1920 התוספו אליהם בניינים לאורך רח' הרצל (שלא היה עדיין סלול), רח' אחד העם, וכן באזור "נחלה", הוא האזור של רח' תבור, מיכאל, גלעד, שהיתה שכונה נידחת ללא כבישי גישה. הקשר עם העיר נעשה בשבילים להולכי רגל ובהמות משא. הבתים שהיו חד משפחתיים, היו בני קומה אחת או שתיים. הדר הכרמל תוכננה בתקופה זו כ"שכונת גנים" שקטה, הרחק מן המרכז הסואן. העליה השלישית הביאה גלי מתיישבים חדשים, שהתגוררו תחילה במחנות אהלים. האחד – ליד הטכניון (1921), ששימש מחוסרי עבודה ועולים חדשים, והשני – ממזרח להדר.

הדר הכרמל לפי תכניתם של ר. קאופמן וחברת הכשרת
הישוב, 1923.

בשנים 1921-22 נוסדו גם שכונות אחרות בסביבה: יחיאל (היא "שדליה", היחידה שנבנתה על אדמת קק"ל), נחלה ומצפה. רובן התמזגו תוך תקופה קצרה עם הדר הכרמל. "מצפה" היתה שכונה יוצאת דופן, ורק בעיית אספקת המים וחוסר היכולת לבצע תכניות פיתוח הביאו למיזוגה עם ועד הדר הכרמל בהמשך שנות העשרים. הדר הכרמל היתה מצומצמת בראשיתה ועד 1922 נאלצו תושביה לערוך את קניותיהם בעיר התחתית. חנות המכולת הראשונה נפתחה ב-1922 באהל שהוקם בפינת הרחובות בלפור ונורדאו של היום, וסניף ראשון של "המשביר" נפתח בהדר במרס 1924. ב-1922 נחנך ביה"ח הראשון בהדר, הוא ביה"ח "הדסה", שהפך מאוחר יותר לביה"ח "רוטשילד". לשכונה, שתוכננה בידי ריכרד קאופמן, היו רחובות מקבילים (מרח' החלוץ עד רח' יוסף), כשבקצותיהם הטכניון מזה וגן בנימין מזה. רק ב-1925 חוברה הדר הכרמל עם העיר בשרות אוטובוסים, לאחר שנסלל רח' הבורג' (הוא מעלה השחרור). העלייה הרביעית תרמה להתפתחות הדר הכרמל. מבחינת התרחבות השכונה היו למש-בר של 1926 תוצאות חיוביות בתחילה, שכן נעשו עבודות יזומות לשם מניעת אבטלה

רח' הרצל בשנת 1925 (צילום ש. שוויג).

חיפה מראה כללי; הדר הכרמל והטכניון (במרכז). צילום משנות ה-30.

כמו עבודות תעול וסלילת רחובות, כגון ברח' נורדאו, רח' ירושלים, רח' בית העם (היום - רח' פבזנר), רח' הגדם (היום - רח' יוסף). רק משנת 1927 נעצרה תנופת סלילת הכבישים בשל מחסור במימון, ובשנים 1927-30 לא נסללו רחובות נוספים בהדר. מאידך, נפתח לתנועה גשר רושמיה, שחיבר את רח' הרצל (ואת הדר הכרמל) עם חליסה והיציאה מהעיר לכיוון עכו והעמקים, ועד סוף שנות השלושים - גם לכיוון הדרום (דרך ג'נין). בניית גשר זה מסמלת את השינוי בתפיסת יעודה של הדר הכרמל משכונת גנים שקטה - לאזור מרכזי בחיפה. עד אז נחשבה הדר כאזור סגור ומנותק משאר חלקי העיר. פתיחת הגשר איפשרה את הפיכת רח' הרצל לרחוב ראשי של חיפה כולה ולא רק של שכונת הדר הכרמל.

בסוף שנות העשרים גדלה אוכלוסיית הדר הכרמל באופן בלתי צפוי, וזאת בעקבות מנוסת תושבי ארד אל יהוד במאורעות תרפ"ט להדר, שהיתה הריכוז היהודי הגדול ביותר בחיפה. השכונות היהודיות האחרות היו מרוחקות מהעיר, והגישה אל חלקן היתה רק דרך אזורים המיושבים ערבים.

בתקופה זו היתה עדיין הדר הכרמל המרכז היחידי של יהודי חיפה, כפי שהיה הדבר בשנות השלושים, ועד למאורעות תרפ"ט התרכזו מרבית העסקים של היהודים בעיר התחתית. בשנת 1925 היוותה הדר הכרמל על 2,000 תושביה, 28% מכלל האוכלוסייה היהודית בעיר. בשנות העשרים צומצם מספר החנויות בהדר כדי לשמר את אופייה השלו. ואולם, מאורעות תרפ"ט גרמו לשינוי בגישת המוסדות, לאחר שאוכלוסיית הדר נותקה מן המרכז המסחרי ומרכזי האספקה בעיר התחתית. עקב המאורעות, הפך לפתע רח' הרצל בשנת 1929 לשוק רוכלים. לכן הורחב אזור החנויות, ובשנת 1932 נבנה המרכז המסחרי של הדר הכרמל באזור הרחובות הרצל - שפירא - ביאליק.

במאורעות 1936-9 חזרה התופעה, והפעם בממדים רחבים יותר, כאשר המוני יהודים ברחו מהשכונות המעורבות (העיר התחתית, ארד אל-יהוד, רח' נצרת) והשתכנו בהדר הכרמל. בעקבות זאת נוספו בתי מגורים בהדר, רחובותיה המרכזיים הפכו לאזורים עסקיים, ובמהרה התפתח כאן מע"ר משני, שתפס את מקומו של המע"ר בעיר התחתית.

הדר משמשת כיום כמרכז עסקים ומסחר עיקרי של חיפה. השכבות המבוססות וזוגות צעירים שהתגוררו בהדר בעבר, נעים כלפי מעלה - למרכז הכרמל או לפרברים, ובהדר ניכר תהליך זחל של הפיכת מגורים למשרדים וצרכים עסקיים.

שמעון שטרן / נווה שאנן

נווה שאנן נוסדה בשנת 1922 על כתף הר הכרמל. מיקומה נבחר בשל המבנה הטופו-גרפי הנוח במרכז ההר, ומשום שכאן ניתן היה להשיג קרקע. המקום נקנה בשנת 1920 ע"י יהושע חנקין עבור חברת הכשרת הישוב, לפי המלצתו של פטריק גרס. הקניה בוצעה לאחר כשלון מו"מ על רכישת אדמת "שדליה" בהדר הכרמל. המקום נחשב באותם ימים כמרוחק מהעיר, ובחווית הדעת הרפואית נקבע, שהוא אינו מתאים להתיישבות בשל קרבתו לבצות המפרץ. גם הקשר לעיר לא היה נוח (דרך נווה שאנן נסללה רק ב-1926). בשנים הראשונות הביאו המתיישבים את האספקה ברגל מהעיר ומהכפרים הערביים חווסה ובלד א שיח' (בן דור ונשר דהיום). נוסף לריחוקה, עברה הדרך מהעיר לנווה שאנן באזורים ערביים. אספקת מים סדירה הות-קנה ב-1925. עד אז הובאו המים בפחים. גורמים אלה הצרו את התפתחותה של נווה שאנן בשנות העשרים, על אף יתרונותיה הפיסיים (שטח מישורי) והאקלימיים (במדרון המזרחי של הר הכרמל המוסתר מרוח הים). עם יסוד אגודת נווה שאנן ב-1921, היו בה 230 חברים, אך בתחילת ההתייש-בות מנתה השכונה רק כ-100 נפש. בשנת 1926 היו בה כ-600 נפש. בשנת 1929 הוקמו בה מספר בתים לעובדי חברת החשמל. בשנות השלושים כבר התוספו לה מוסדות ציבור (בית העם נחנך ב-1931, וביה"כ ב-1936), ורחובותיה הוארו בחש-מל. אולם במפקד שנת 1934 היא מנתה עדיין רק 800 נפש.

נווה-שאנן בראשיתה (רחוב הגליל) - צילום משנות ה-30.

כמרבית השכונות היהודיות, תוכננה גם נוה שאנן ע"י ריכרד קאופמן, עובדה ששיוותה לה אופי של שכונה מסודרת, גם אם התכנון המקורי לא תמיד תאם את הצרכים בהמשך. בקרבת נוה שאנן נקנו אדמות נוספות ע"י גורמים יהודיים. ביניהם היתה יזרעאליה, שקרקעותיה נמכרו ליהודים ברומניה, אך לא נבנו בה בתים באותה תקופה. מזרחה לנווה שאנן קנתה חברת "משק" שטח קרקע שנמכר ב-1935 ליהודי בשם זיו, והשכונה שנבנתה במקום נושאת את שמו. גם המדרון בין נוה שאנן למפרץ יועד לבנייה, אך זו הוצאה לפועל רק לאחר מלח"ע ה-2.

ב-1953 החלו בבניית קרית הטכניון, שתרמה רבות להתפתחותה של נווה שאנן. הסגל האקדמי וסטודנטים באו להתגורר במקום, דבר שעודד ומגוון עסקים ושרותים. מאז לא פסקה תנופת הבניין והפיתוח וכיום זוהי אחת השכונות הגדולות והמשגשגות בחיפה.

יעקב שורר / בת גלים

בת-גלים נוסדה ב-1922 כאחת משלוש שכונות הגנים שהוקמו באותה עת בחיפה (האחרות היו: נוה-שאנן ואחוזה). המייסדים היו מזרים, פקידים ובעלי מקצועות חופשיים, שביקשו להקים שכונת גנים שלווה במקום שבו מחירי הקרקע זולים (הם התאגדו לאגודה שרכשה את האדמות על חוף הים למרגלות הכרמל ורשמו אותן ע"ש האגודה). ב-1923 נבנו שישים הבתים הראשונים, לאחר שהמגרשים הוגרלו בין המתיישבים. בתי השכונה, שתוכננה בידי האדריכל ריכרד קאופמן, היו חד-קומ-תיים, ולידם משקי עזר – לתצרוכת עצמית. על אף ההתחלה המעוררת שהתבטאה באכלוס מואץ, לא המשיכה השכונה להתפתח בהתאם לתנופה ההתחלתית, זאת משום שהמוסדות לא היו מעוניינים באותה עת לפזר את המאמץ ההתיישבותי בחיפה, והעדיפו לחזק את הדר הכרמל. לא ניתנו משכנתאות וסיוע אחר לתושבי בת-גלים, ולא נרכשו קרקעות נוספות בסביבתה, ובת-גלים הפכה בסוף שנות העשרים לפרבר מרוחק בעל חשיבות מדעטה יחסית.

בעקבות העלייה של ראשית שנות השלושים, התעוררה השכונה ונבנו בה עשרות בתים חדשים. בשנת 1935 הוקם "הקאזינו" על שפת הים במבצע הנדסי מסובך (הוא נבנה בחלקו בתוך הים). המבנה נועד להיות מרכז קהילתי ותרבותי לשכונה. לידו נפתח חוף רחצה והוקמה בריכת שחיה. המוקדים החדשים הפיחו רוח חיים חדשה בשכונה השלווה, והיוו גורם משיכה לחיילים ולקצינים הבריטים מהמחנות הסמוכים. בשנת 1937 נבנה ע"י הבריטים בית החולים הממשלתי (כיום בית חולים רמב"ם) בגבול השכונה, ובמלח"ע ה-2 הורחבו מחנות הצבא הבריטי – עד שגבלו בה. עם תום

בת-גלים בצילום אוויר משנות ה-30.

המלחמה, נבנה בבת-גלים שיכון לחיילים משוחררים, ואוכלוסייתה גדלה ותרמה רבות לפיתוחה ושגשוגה.

ב-1948 סבלה בת-גלים מערביי השכונות הסמוכות (ואדי ג'מל ועין זיתון) שהתנכלו לתחבורה, ואיימו על השכונה, שעמדה במצור בסיוע חברי "ההגנה" שחשו לעזרתה. לאחר קום המדינה נבנו במקום שיכונים חדשים שתפסו את מרבית השטחים הפנויים. כיום, כמחצית שטחה של השכונה משמש למגורים ומחציתו האחרת תפוסה ע"י מבנים ומתקנים ממשלתיים וציבוריים – בית החולים רמב"ם וביה"ס לרפואה (שהוקם לידו בשנים האחרונות), מחנות צה"ל (שתפסו את מחנות הצבא הבריטי) ומתקני התחבורה החדשים של אג"ד ורכבת ישראל. כל אלה מגבילים את התרחבות השכונה מזרחה ודרומה.

לפי תכנית המתאר של חיפה, שכונת בת-גלים לא תגדל הרבה מעבר לממדיה הנוכחיים. התכנית מציעה לשפר את תנאי המגורים ע"י בנייה מחדש של חלקיה הישנים, שרבים מבניהם התבלו מאד במשך השנים – הן בגלל הקרבה לים והן בגלל הזנחה או תכנון לקוי.

יש לקוות שחידוש פני השכונה לא יפגע בצביונה המיוחד, ויעשה תוך שימור הבתים היפים והמיוחדים שנותרו משנותיה הראשונות של בת-גלים (בעיקר ברח' רציף פנחס וכן בשדרות בת-גלים ורח' פינת הגן).

קיימת תכנית לייבש רצועה לאורך חוף הים (בקטע שבין "הקאזינו" לתל שקמונה) ולהקים במקום מתקני תיירות ונופש. לאחרונה הוחל בביצוע חלקי של התכנית (שהוצעה לראשונה עוד לפני קום המדינה).

מפעלים ואוסדות בחיפה

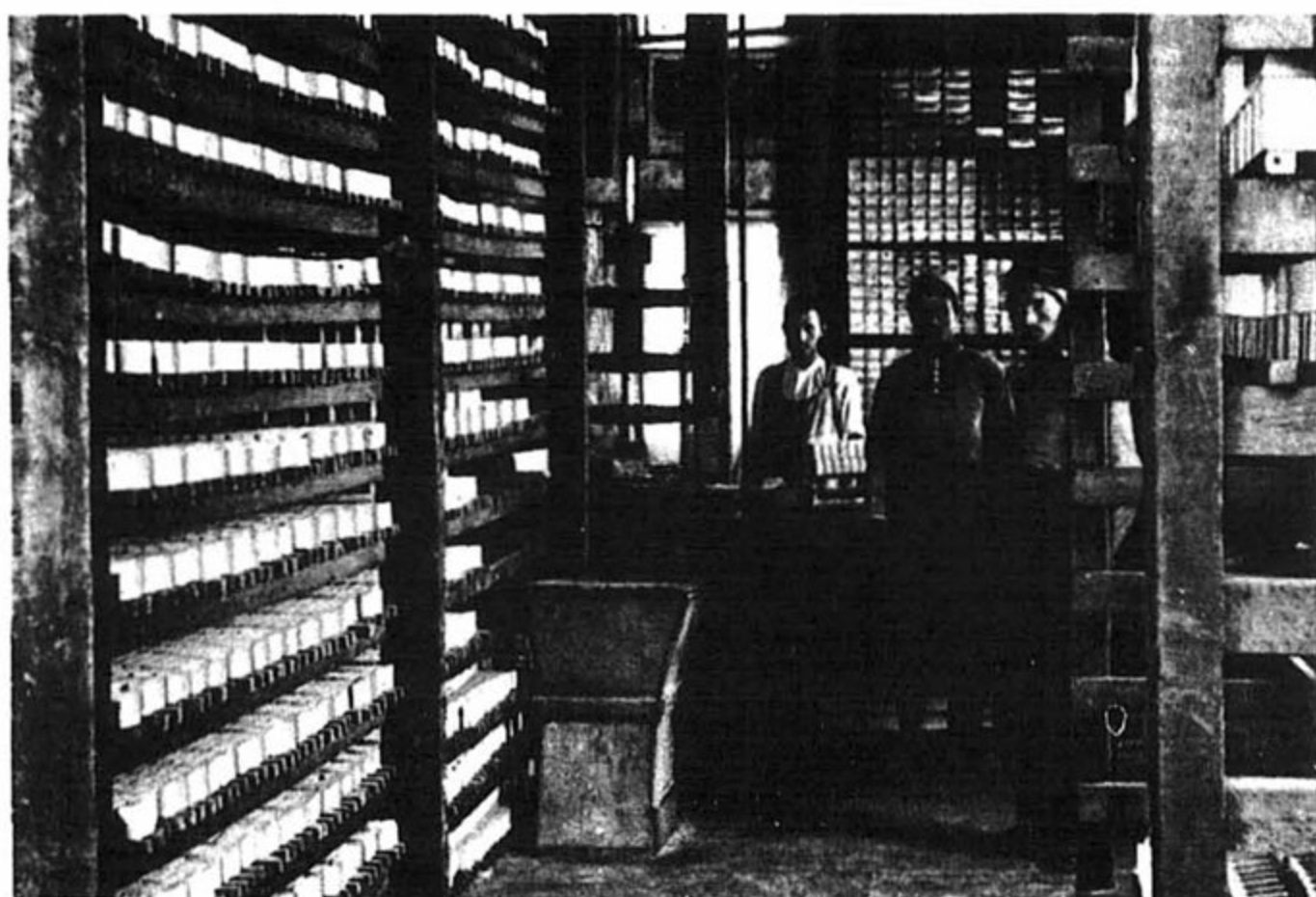
מפעלי התעשיה הראשונים בחיפה

שמואל אביצור

ראשיתה של חיפה החדשה בשנת 1761. דאהר אלעמר הרס את העיירה שבחוף המערבי של המפרץ והעתיקה מזרחה. בהיותו מודע לתנאים הגיאוגרפיים העדיפים של חוף חיפה, שהתאימו יותר לספינות האירופיות הגדולות, הוא הסב את מעגנה לשימוש. מעגן זה שלא היה תחילה אלא נמל עזר חורפי לעכו, הפך לימים לנמלה הראשי של א"י. בשנת 1859, שלוש שנים לאחר מלחמת קרים, בנו הרוסים מזח ראשון בחוף חיפה, שהקל על תנועת הנוסעים – ובעיקר צליינים מרוסיה. נמל חיפה שימש כשער לעולי הרגל שהגיעו לארץ. מה שהיתה יפו לגבי ירושלים, היתה חיפה לנצרת, אף שלא היתה אלא עיירה קטנה המסוגרת בחומותיה. בשנת 1869 נוסדה ממערכה המושבה הגרמנית, ומקץ 5 שנים הוקמו בה שני מפעלי התעשיה הראשונים, שהיו הגרעין הראשון למה שהיה לימים מרכז התעשיה החשוב ביותר בצפון הארץ. במשך הזמן קמו בחיפה מפעלי תעשיה רבים; מרביתם היו בידי יהודים. בשנת 1928, היא שנת המשבר הכלכלי הקשה בארץ, היו בחיפה 321 מפעלי תעשיה ומלאכה (מהם מאה שלא היו קיימים לפני מלה"ע ה-1), שבהם הועסקו 2808 נפש. נסקור בזאת את המפעלים העיקריים בתחומי התעשיה והתחבורה שקמו בחיפה החל משל-הי המאה הקודמת, והשייכים כיום לנחלת העבר.

בית בד למסבנה של סטרובה

בשנת 1874 הוקם בקצה הצפוני של המושבה הגרמנית מפעל ליצור סבון ובו בית בד. הוא דמה למפעלים אחרים מעין אלו ברחבי הארץ (בעיקר בשכם). המפעל התפתח בקצב מהיר, וחלק ניכר מתוצרתו, בייחוד סבוני תמרוקים ריחניים, יוצא אל מעבר

אגף האיחסון בביהח"ר הגרמני לסבון, 1900.

לים. כן יוצר בו שמן שומשומין. במפעל, שהיה שייך לגרמני סטרובה ושות', עבדו כ-20 איש. היו בו כלים מתקדמים יחסיים לאותה תקופה, כמו מכבשי ברזל לעצירת שמן זית (ולאחר מכן גם הידראולים ידניים), שהיו שונים בהרבה מאלה שנמצאו בבתי הבד המפותחים בארץ, ערב מלה"ע ה-1. שוויים הכספי של מוצריו (שמן וסבון) שיוצאו לחו"ל הגיע ל-9,000 דולר.

טחנות רוח

באותה שנה שבה הוקמו בית הבד והמסבנה, נבנתה גם טחנת רוח, ובמשך הזמן הוקמה לצידה גם טחנה שניה. קשה להניח שהטחנה (וכמוה - בית הבד והמסבנה) הוקמה כדי לספק את צרכי המושבה הגרמנית בלבד, שמנתה אז 300-350 נפש. יש לראות בהם מפעלים שנועדו לספק את צרכי העיר כולה, ואפילו את צרכי הישובים הקרובים והמרוחקים יותר. ותיקי זכרון יעקב ידעו לספר, כי מזמן לזמן נהגו לצאת בשיירת עגלות לחיפה לטחינת קמח. לאחר שנסעו במשך הלילה, הגיעו לקראת בוקר לטחנה, השאירו בה את החיטה ושבּוּ אחה"צ לקבל את הקמח. כל זאת, למרות שלמרגלות המושבה היתה טחנה גדולה (כיום בתחומי מעגן מיכאל). ברם, בגלל הביצות שהפרידו בינה למושבה והקושי להגיע אליה בעגלה (אלא ע"י בהמות משא בלבד), ויתרו אנשי זכרון על השימוש בטחנה שבתחומם. במשך הזמן הותקנה מכונת קיטור בטחנה שבמושבה הגרמנית, ובהעדר רוח היא הופעלה בקיטור (ואולי היה זה כבר מנוע של שריפה פני-מית). ליד הטחנה הראשונה הוקמה טחנה נוספת. כך פעלו הטחנות עד לסוף התקופה התורכית. עד היום השתמר בניין אחת הטחנות בבת גלים (ברח' העליה 22).

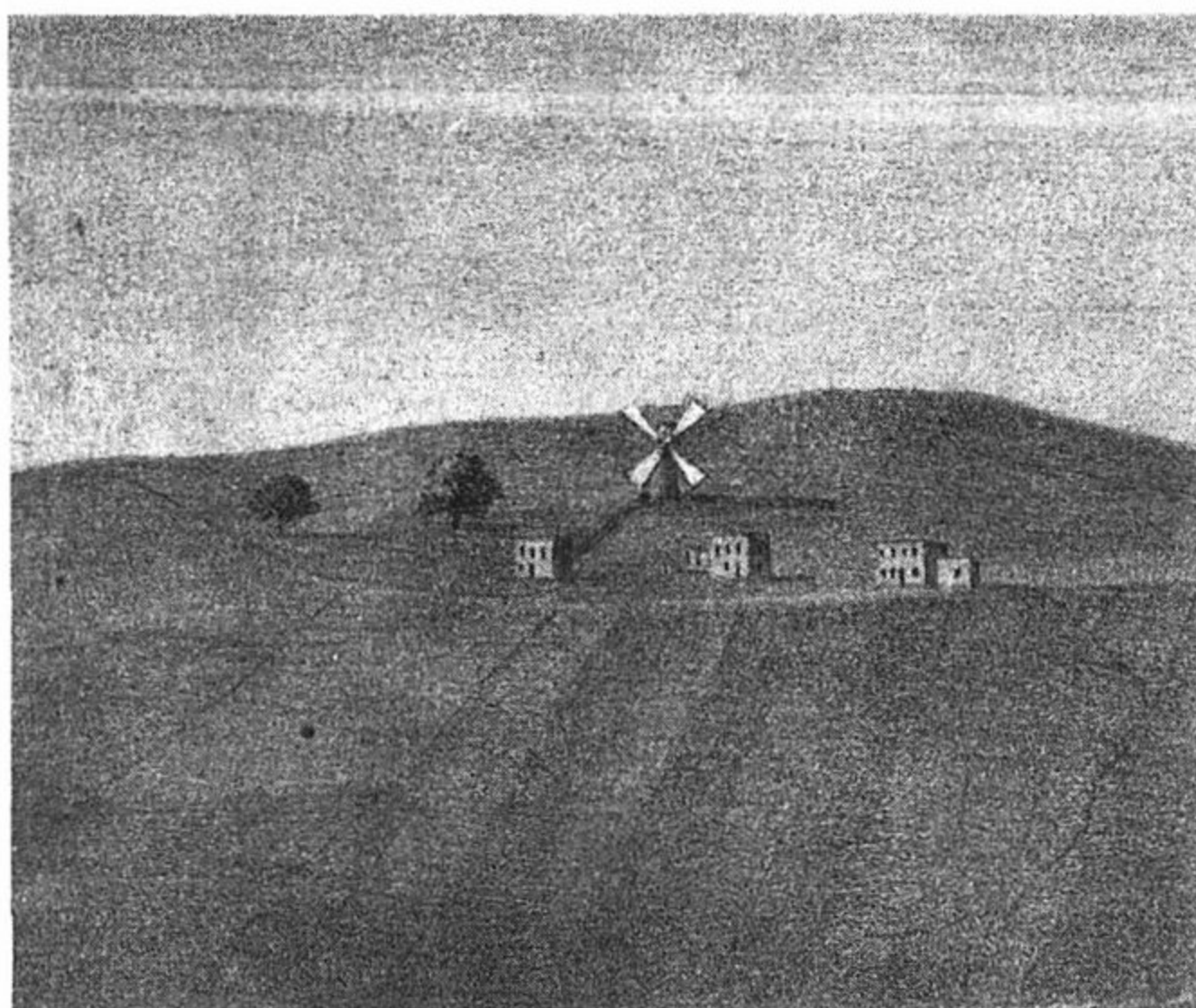
בתחומי המושבה הגרמנית נחפרו בארות אחדות שמימיהן נשאבו ע"י ניצול כוח הרוח. מול הבארות הוקמו מעין מגדלוני מתכת, בדמוי "מגדלי אייפל" בזעיר אנפין, עם גל-גלי להבים דקים שהפעילו את המשאבות. בשל חוסר יציבות במשטר הרוחות, היו קשיים בהפעלת המשאבה, ובזמן שנשבה רוח, מילאו את הבריכה, ששימשה כמאגר ביתי. יצויין, שלהפעלת משאבה זו נדרשה עוצמה קטנה יחסית בהשוואה לאלו של טחנות הקמח. לפני מלה"ע ה-2 ניתן היה עדיין לראות שתי משאבות רוח כאלו במו-שבה הגרמנית. משאבת רוח נוספת היתה בשטח תחנת הרכבת הישנה (המזרחית).

סדנתו של נחום מילר

אחד ממפעלי המכונאות ועבודות המתכת החדשים בחיפה במושגי אותם ימים, היתה זו של נחום מילר ובניו, שהוקמה ב-1906. היתה זו כנראה הסדנה המכנית הגדולה ביותר עד להקמת ביהח"ר למכונאות של חברת "עתיד" (להלן). בסדנה יוצרו, וכן חודשו, הורכבו והותקנו מכונות שונות - בעיקר לצרכי מסילת הברזל החג'אזית. מעניין לציין שגנרטור ראשון ליצור חשמל (שנועד להפעלת מתקן באמצעות חשמל ולא למאור או לצרכים ביתיים) הוזמן דווקא בסדנה זו. היה זה דינמו (גנרטור) ליצור חשמל (שפעל בעזרת מנוע שריפה פנימית) להנעת המשאבה שהעלתה את מי

טחנת הרוח הטמפלרית
ששרדה בבת גלים (רח'
העליה 22).

טחנת הרוח שהוקמה בידי הטמפלרים
ממערב למושבה (בבת גלים דהיום).
ציור מאת שומכר, 1877.

מעין כפר תבור למושבה. עד אז עוד לא השתמשו בחשמל להפעלת מתקן מים כלשהו.

מפעלי "עתיד"

בשנת 1903 הגיע ארצה מהנדס צעיר, נחום וילבוש (וילבושביץ) כדי ללמוד את תעשייתה ולבחון אפשרויות יצור חדשות. הוא סייר משני עברי הירדן, בלבנון ובסוריה הדרומית והמרכזית, ובעקבות סיורו התוודע לתכניות לפיתוח התעשייה. הוא קיווה למצוא תחליף להעדר המחצבים וחומרי הגלם ע"י ניצול מים זורמים וזאת, לאחר מדידת הפוטנציאל האנרגטי הטמון בהם. הוא התרשם קשות מהעובדה שבאמצעות הטכניקה של עצירת שמן בבתי הבד הקיימים המסורתיים, ניתן להפיק רק כמחצית השמן המצוי בזיתים. הוא גם חיפש דרך לקידום יצור מכוונת מסוגים שונים שעליהם ביקש להשתית את ענפי היצור הקיימים והמתוכננים. בראשית 1906 הקים את ביהח"ר להפקת שמן מגפת (שיירים לאחר עצירת שמן מזיתים) בחדיד, היא בן שמן לעתיד. לאחר שנוכח שהרעיון בר ביצוע, הוחלט להקים בתיח"ר במקומות נוספים ובעיקר – בחיפה. לפי דרישתו הוקמו בצפון הארץ (קרי, גם כן בחיפה), בתיח"ר לחרשות ברזל ומכונאות. וכך נולדו בחיפה שני מפעלי תעשייה שהיו כה אופייניים הן לעיר והן לתושביה היהודים, כמפעלי יצור ומקומות עבודה.

ביח"ר למיצוי שמן מגפת למסבנה – "עתיד"

בקיץ 1906 נרכש שטח אדמה מחוץ לעיר ממזרח לה, קרוב לשפת הים, להקמת ביח"ר למיצוי כימי של שמן מגפת. העברת דודי קיטור לביהח"ר, היתה כרוכה בקשיים ונעשתה לאחר אטימתם המוחלטת כשהם צפים על פני הים. מנהלו של המפעל היה שמואל פבזנר והשם "עתיד" ניתן ע"י חותנו – אחד העם. מבחינת היצור, הגיע ביהח"ר להישגים מרשימים, אך כעבור שנים מספר התברר, כי המפעל סובל מהפסדים ניכרים. את הסיבה לכך תלו בהוצאות הניהול הגבוהות שגבלו בבזבזנות, בייחוד בהשוואה לקודמו בבן שמן. ואמנם, ההוצאות העקיפות הגיעו לכדי שליש מכלל ההוצאות. אלא שלא שמו אז לב לסיבה אחרת: לבתי הבד המקומיים הוכנסו מכבשי ברזל שהתחילו ליצרם בארץ, כולל בביהח"ר למתכת ומכונאות של אותה חברת "עתיד" (ר' להלן). אחוז השמן שנסחט באמצעות אותם המכשירים עלה, ואחוז השמן שנשאר בגפת פחת ממילא באופן ניכר. הובלת הגפת שהיתה, כאמור, שולית, ושנעשתה על גבי גמלים, היתה יקרה ואף המשיכה להתייקר במשך השנים.

ביח"ר עתיד בשנות ה-20.

ביח"ר "שמק" (שנות ה-30).

יצא שדמי הובלת הגפת מסביבות צפת עלו בהרבה על מחיר הגפת במקום. השמן שהופק בביהח"ר לא היה מאיכות מעולה כמו זה שהופק בסחיטה ראשונה. הוא נועד בעיקר ליצור סבון ולא למאכל. את הסבון יצרו במפעל עצמו. בשל ההפסדים ויתרה חברת "עתיד" על ניהול עצמי, ודאגה להחזרתו. ביהח"ר עבר מידי חוכר אחד למשנהו. לפריחה ממש בהיקף היצור ולהכנסה נושאת רווחים, הגיע המפעל בשנות מלה"ע ה-1, כאשר כל השמן שמיצו בו מגפת נועד לשמש (מחוסר שמנים אחרים, בייחוד שמן מינרלי) כשמן משחה לקטרים וקרונות של הרכבות בתורכיה. בתום המלחמה התקפל המפעל וחוסל לגמרי (1922). בדצמבר 1924 הוקם במקום ביהח"ר "שמן" הפועל עד היום. המבנה של "עתיד" שימש תחילה לצרכי עזר שונים של "שמן", ולבסוף נעזב כליל. בקיץ 1984 הוקם בו מוזיאון המוקדש לתולדות הפקת השמן, והמת-עד גם את קורות המפעל הישן ומייסדו – נחום וילבוש.

ביח"ר "עתיד" למכונאות

בשטח ביהח"ר למיצוי הגפת וליצור סבון, הוקם ב-1909 ביח"ר נוסף ליצור ותיקון מכונות. יצרו בו ציוד לטחנות קמח (פרט למנועים וריחיים), מכבשי ברזל לבתי בד, מכונות חקלאיות שונות (ידניות או מופעלות בכוח בהמה). כן הרכיבו בו מנועים מתוצרת חוץ ממפעלים שביח"ר זה היה נציגם בארץ. תוך זמן קצר הוקם בתחומיו גם אגף יציקה שאיפשר להרחיב את ממדי היצור ולגוון. הנהלת המפעל נמסרה לנחום וילבוש, בעוד הבעלות עליו היתה בידי חברת "עתיד". המהנדס שמואל איצקוביץ הצטרף כשותף לביהח"ר למכונות. תוך שנים אחדות התרחב המפעל ורכש לו שם בארץ ומחוצה לה, והיו לו סוכנויות בדמשק ובביירות, אלא שלרווחיות לא הגיע. חברת "עתיד" התנערה ממנו והוא נשאר בבעלותו הבלעדית של ש. איצקוביץ. את גרעונותיו כיסה אביו – ליפמן איצקוביץ, בעל הון ומפעלי נפט בבקו שבקווקז. עם פרוץ מלה"ע ה-1, כששהה איצקוביץ בחו"ל, החרימו השלטונות התור-כיים את המפעל, ובשנת 1915 פירקוהו והעבירו את כל ציודו לדמשק.

הבאר בטכניון

עם הנחת אבן היסוד לטכניון בהדר הכרמל בשנת 1912, הותקנה שם גם באר. עומק מימיה היה רב מאד: כ-90 מ', וכמותם זעומה. חפירת הבאר נעשתה בקידוח ידני מפרך בסלע הגירי הקשה של הכרמל. הבאר סיפקה באותם ימים את כל צרכי שכונות הדר והטכניון – בשנותיהן הראשונות. המשאבה היתה כרגיל, משאבת בוכנה שהותקנה למטה, בגובה של 9-9.5 מ', ואילו המנוע למעלה. בעת תקלה היה על המכונאי לרדת

במדרגות שהותקנו בדופן הבאר, לעתים יותר מפעם אחת ביום (עומקה הגיע לגובה בית בן 22 קומות).

הבאר מכוסה כיום ואינה בשימוש. היא ממוקמת מתחת לאחד מבתי המלאכה של הטכ-ניון (הבניין הישן בהדר הכרמל). מבחינות רבות באר זו היתה ייחודית, בהיותה בזמנו הבאר העמוקה ביותר בארץ. כן נתייחדה הבאר בהוצאות הרבות שהושקעו בקידוחה והתקנתה.

מנפטה מודרנית ראשונה בארץ

המנפטה הוקמה בקרבת המקום שבו הוקמה לאחר מכן תחנת הכוח הראשונה של חברת החשמל. וזאת לאחר הידוש גידול כותנה בעמקי זבולון ובית שאן ע"י משפחת סורסוק ואחרים. המנפטות במצרים סרבו לקבל את הכותנה מהארץ לעיבוד (ניפוט), והסורסוקים הקימו בשנת 1910 או 1911 מנפטה קטנה משלהם, שבה הפרידו את סיבי הכותנה מזרעיה מיבולם הם וכנראה גם של מגדלי כותנה (מעטים) אחרים. אין מידע אם מגדלי הכותנה היהודים בצפון הארץ ובמרכזה נזקקו גם הם למנפטה זו.

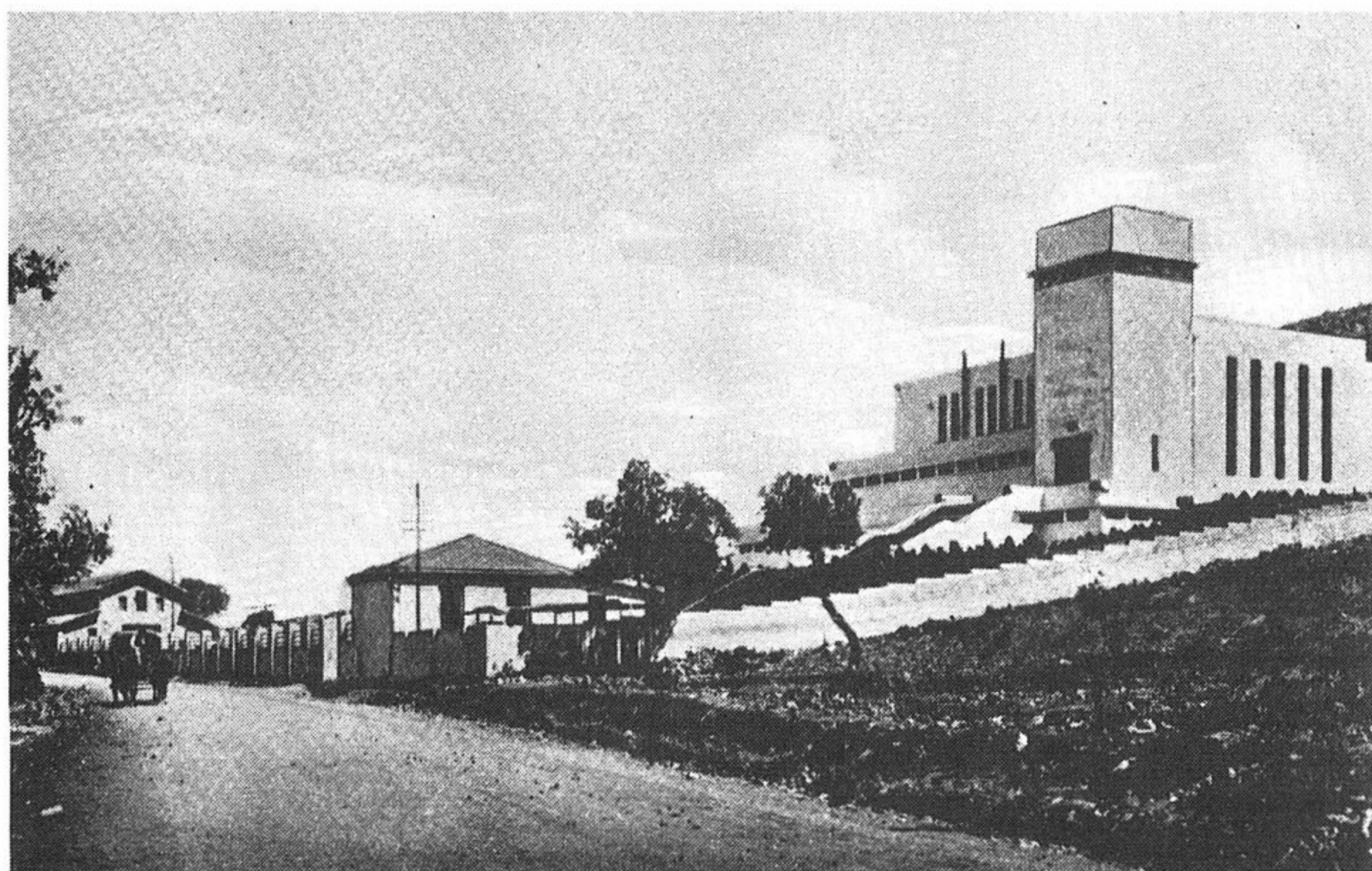
ביח"ר לטבק ולסיגריות של קארמאן, דיק וסלטי

תוך ארבעה העשורים האחרונים לשלטון התורכי לא היתה אפשרות להפעיל בא"י (ובר-חבי הקיסרות העות'מאנית בכללה), ביח"ר לעיבוד טבק וליצור סיגריות. הענף כולו הופקד לאחר שנת 1878 בידי ה"רשות של החוב העות'מאני" כאחד ממקורות ההכנסה לכיסוי חובות של הממשלה התורכית לבנקים אירופיים – בעיקר צרפתיים. וזאת לאחר לחץ כבד מצד מדינות אירופיות בעקבות הכרזתה של הממשלה התורכית על פשיטת רגל ושמטת חובות. רק ביח"ר אחד לטבק היה בארץ עד לכיבוש הבריטי, והוא השתייך ל"רשות" זו. כל מגדלי הטבק חייבים היו למכור לו ורק לו, את יבולם, לפי המחירים שנקבעו ע"י הנהלתו.

בראשית תקופת המנדט בוטל האיסור הנזכר, ויזמים שונים, בעיקר בין בעלי הון ערבים, התחילו להקים בתיח"ר למוצרי טבק וסיגריות, אך רובם לא החזיקו מעמד. אחד מבתיח-ח"ר הגדולים, ואולי הגדול שביניהם, היה ביהח"ר של השותפים: קארמאן, דיק וסלטי, שהוקם לקראת שנת 1925, בעיר התחתית, ברחוב נצרת. אלא שכעבור שנתיים, ב-1927, קנה את המפעל "טרסט בריטי אמריקני לטבק" שהשתלט על מרבית בתיחח"ר הערביים לטבק. עם זאת, נשמר השם של בעליו הראשונים, כדי לקיים את "ערביותו" של ביהח"ר. תחילה הועסקו בו כ-200 פועלים, וסמוך לפרוץ מלה"ע ה-2 הגיע מספרם

עובדים יהודים בבית החרושת לסיגריות בחיפה. צילום משנות ה-20.

תחנת הכוח של חב' החשמל שנחנכה ב-1925.

עד ל-500. היה זה המפעל התעשייתי הגדול ביותר בחיפה ובמגזר הערבי כולו. בשנות העשרים עבדו בו באריזה גם פועלות יהודיות. כיום משמש הבניין הגדול של ביהח"ר רק כמחסן טבק של חברת "דובק", אבל אין מיצרים בו דבר.

תחנת הכוח הראשונה

בשנת 1925 נחנכה בחיפה תחנת הכוח של חברת החשמל, השניה בארץ לאחר זו של ת"א. היא תוכננה לעוצמה של 1200 כוח סוס. במשך כשבע שנים היא היתה תחנת הכוח היחידה בצפון הארץ (*). בשנת 1932 נחנכה תחנת חשמל הפועלת בכוח המים שבנהריים, אשר סיפקה יותר משלושה רבעים מזרם החשמל לרשת החברה. כשנתיים אחריה הוקמה על חוף ימה של חיפה תחנת הכוח הראשונה בארץ המופעלת בטורבינת קיטור ובעוצמה העולה עשרות מונים על זו הראשונה, שמקור הכוח שלה היו מנועי דיזל. עם הכפלתה ושילושה של עוצמת הכוח בתחנה החדשה, לא היה מקום ותכלית לזו הראשונה והזעירה, והיא חדלה לפעול כמקור כוח והוסבה לתפקידי עזר שונים.

מבני המזח בחיפה

מזח ראשון להקלת הפריקה והטעינה, בעיקר לנוסעים, הוקם בשנת 1859 ע"י רוסים, לשרות עולי הרגל שלהם. המזח היה קצר למדי, ולאחר זמן מה הוא הוארך באמצעות כלונסאות ברזל לכדי 300 מ'. העבודה נעשתה בתכנונו ופיקוחו של המהנדס הגרמני ג. שומכר, איש המושבה הגרמנית.

מזח שני בנוי כולו אבן, נבנה מול המושבה הגרמנית לרגל ביקורו של הקיסר וילהלם ה-2, שירד לחוף חיפה דרך מזח זה בשנת 1898.

מזח שלישי, שלא היה מוצק ביותר וגם היה קצר למדי, היה זה של חברת האוניות (לוי) האוסטרית.

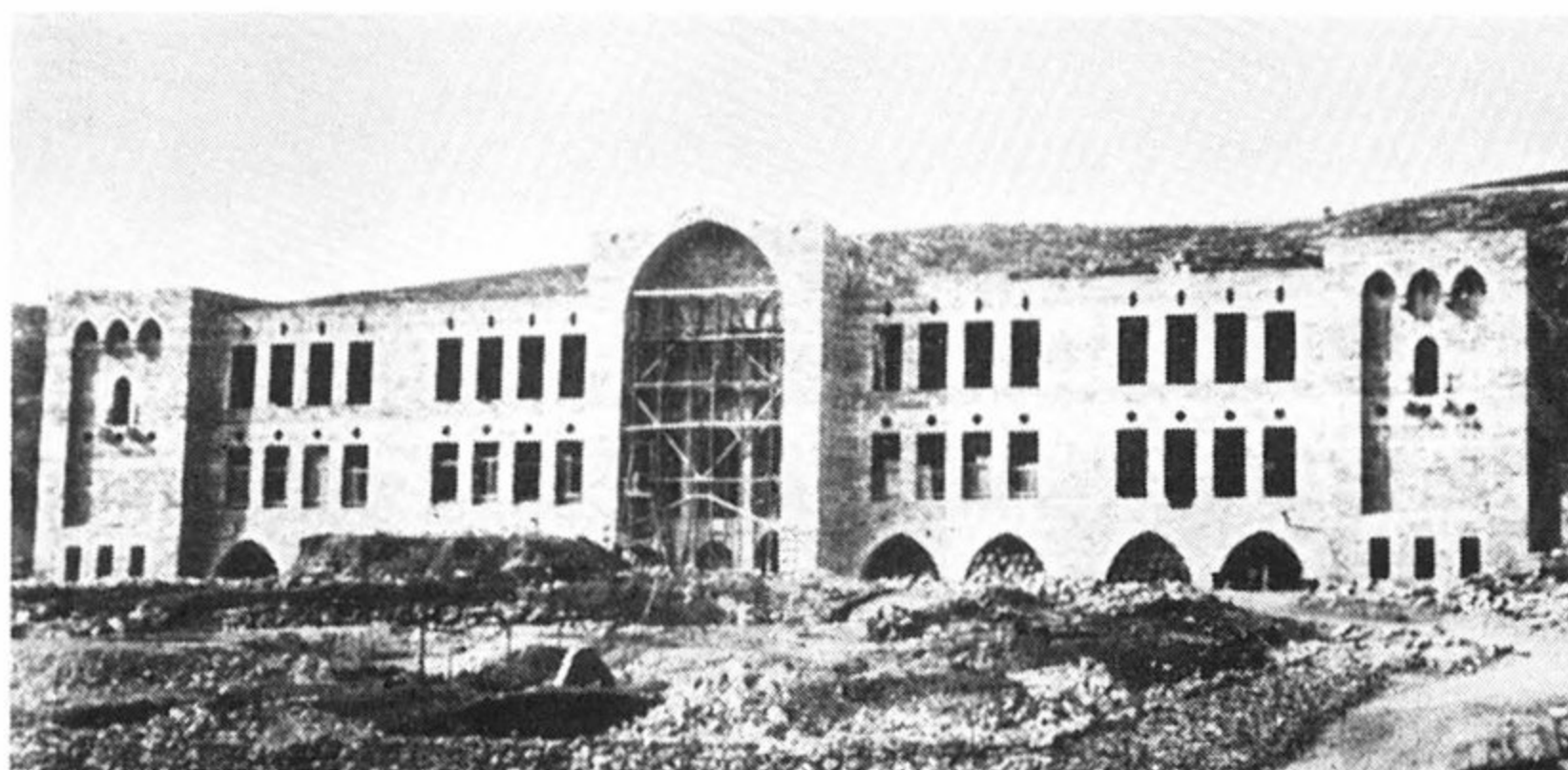
המזח הרביעי, שהיה גם הגדול והארוך מכולם, הותאם לפריקת מטענים כבדים כגון קטרים וקרונוט רכבת. הוא הוקם ע"י חברת מסילת הברזל החג'אזית בקרבת תחנת הרכבת, שנבנתה מדרום-מערב המזח, והיה ניתן לשימוש גם כשהים היה רוגש. לכל המזחים הללו לא נשאר זכר, הן משום שהם הוזנחו והן בשל השינויים במתאר החוף עם מילוי הים ויצירת יבשה מלאכותית בעת בניית הנמל הנוכחי.

* קדמה לה רק תחנת הכוח הזעירה בטבריה.

מסילת ברזל צרה מחיפה לצמח – אל חמה והמשכה לאדרעי (דרעה) בחורן באורך של 161 ק"מ כמוצא לים של המסילה "הקדושה" מדמשק למכה (שלא הגיעה למכה ונקטעה במדינה במרחק של 1303 ק"מ מדמשק) אינה קיימת כעת בתחומי מדינת ישראל, ורק שרידי הסוללה וכמה בניינים של תחנות הרכבת לאורך הקו, מזכירים את קיומה בעבר. הקו מחיפה לאדרעי נחנך ב-1905 והיו זמנים שראו בה קו (או לפחות רעיון) נוסף לקו ב.ב.ב. (ברלין – בגדד – בומביי) שתוכנן ע"י הגרמנים בהקשר למסילה הבגדדית וחלומות התפשטות הגרמנים בכיוון להודו, וראו בו התחלה של ק.ק.ק. (קונסטנטינו-פול, היא קושטא – קהיר – קפסטדט, היא קפטאון שבדרום אפריקה). בשטח התחנה שלידה עומדת גם מצבת זכרון תורכית לכבוד הפעלת הקו, היו בתי מלאכה ומתקנים אחרים של הרכבת הצרה החג'אזית. כאמור, המסילה החג'אזית שותקה, וכיום משמשת התחנה המכונה מזרחית, הן כתחנה סופית בקו ת"א (וירושלים) – חיפה, וכתחנת ביניים בכיוון לישובי המפרץ בואכה נהריה. הקו הסטנדרטי שימש כתחנה סופית במסילת ברזל צבאית בריטית, קנטרה – חיפה מימי מלה"ע ה-1 וכתחלה של הקו חיפה – ביירות משנות מלה"ע ה-2.

תחנות אוטובוסים בין-עירוניים

כיכר חמרה שבעיר התחתית שימש נקודת מוצא לתחבורה בין-עירונית, שנעשתה תחילה בדיליז'אנסים ואחר כך ברכב מעורב לנוסעים ולמטען. עם הנהגת קווי אוטו-בוסים של "אגד" (עוד דרך שכם – ג'נין – עפולה) פעמיים-שלוש ביום מת"א וירושלים, סודרה תחנה קבועה. שנים רבות היתה תחנת "אגד" במושבה הגרמנית. ברם, עם התרחבות התנועה הבין-עירונית, היא פינתה את מקומה לתחנה החדשה-הנוכחית, שהוקמה סמוך לתחנת הרכבת בבת גלים.

הטכניון בחיפה

הטכניון – הראשון למוסדות ההשכלה הגבוהה בארץ, הוקם ב-1912. במשך שבעים שנות קיומו הוא הטביע את חותמו לא רק על חיפה, אלא על התפתחותה המדעית והטכנו-לוגית של א"י בכללה, בהכשירו אלפי מהנדסים ומומחים בכל ענפי המשק.

בשנת 1908 נרכש שטח של 43 דונם במרכז הדר, שהיה בימים ההם שדה בור נטוע בחלקו כרמי גפן וזית. יוזם הרעיון היה ד"ר פאול נתן, מנהל חברת "עזרה". הבניין תוכנן ע"י האדריכל אלכסנדר ברוולד, שניסה סגנון מקומי חדש המשלב בנייה אירופית ואלמנטים מקומיים. טקס הנחת אבן הפינה נערך באפריל 1912. בשנת 1913 הושלמו הבניין הראשי (בעל הכיפה), בניין בתי המלאכה ובניין בית הספר הריאלי.

"מלחמת השפות" ומלה"ע ה-1 שפרצה ב-1914 גרמו להפסקה ארוכה. בזמן המלחמה שימש הבניין הריק כבית חולים צבאי – תחילה לצבא התורכי-גרמני – ואח"כ לצבא הבריטי.

בשלהי שנת 1924 נפתחה בטכניון שנת הלימודים הראשונה במחלקה אחת בלבד – "המחלקה לבנייה וסלילה". במחזור הראשון היו 18 סטודנטים ומספר המורים היה שישה. כך החל הטכניון למלא את יעודו בהקניית חינוך טכנולוגי שתורם רבות לפיתוח הארץ ובניינה – והיה לאחד ממכשירי ההגשמה החשובים של המפעל הציוני בתקופת "המדינה בדרך".

למעלה: הטכניון בעת הקמתו.

טקס הנחת אבן הפינה לטכניון ב-1912.

מראשית התהוותו של הישוב היהודי בחיפה, ידעו הכל להעריך את גודל ערכו של המוסד להתרחבות העיר ומעמדה, ובכל שלבי התפתחות הטכניון השתתפו אישים מחיפה בהנהלתו, בדאגה לקידומו ולגידולו. אף שהטכניון איננו מוסד עירוני, מעצם טבעו, סייעו העיר על אוכלוסייתה ותנאיה המיוחדים, ליצור סביבו אווירה רצינית של שילוב יגיע כפיים וחינוך לערכים ונכסי רוח, שסייעו לקידום המוסד והתפתחותו. מאז קום המדינה הסתעפו ענפי הלימוד וההכשרה השונים כדי לענות על דרישות המשק המודרני וצרכי הבטחון. לטכניון נוספו מקצועות - אווירונאוטיקה, הנדסה גרעינית ואחרים. בעשור האחרון נוספו הנדסת חומרים ומדעי-המחשב ובשנים האחרונות גם ביה"ס לרפואה.

בשני העשורים הראשונים לקיומו, פעל הטכניון לפי שיטות חינוך ואמות מידה מתודולוגיות, שהיו מקובלות במרכז ומזרח אירופה. החל משנת 1950 התפתח המוסד לפי תפיסות ותכניות לימוד שהיו מקובלות במרכזים טכנולוגיים דומים בארה"ב. ב-1953 עבר הטכניון בהדרגה מהמבנה הישן בהדר לקרית הטכניון בנוה שאנן. בתשמ"ד למדו בטכניון 8270 סטודנטים, מספר מרשים למדי, אם נזכור שבשנת הלימודים הראשונה ב-1924, היו בטכניון 18 סטודנטים בלבד, וב-1948 - 678. לאחר הקמת קרית הטכניון בכרמל, נותרו בבניין הטכניון הישן בהדר, רק הפקולטה לארכיטקטורה ובנוי ערים והמחלקה להנדסה גרעינית. לפי התכנית, אלה יעברו בקרוב לקרית הטכניון, והבניין יהפך למוזיאון טכנולוגי (טכנודע).

בתי הזיקוק

החשיבות הכלכלית והאיסטרטגית שייחסו הבריטים לחיפה באה לידי ביטוי בהקמת הנמל והתעשיות הנלוות ובעיקר אלו שהיו חיוניות למאמץ המלחמתי. יותר מכל בולטת בחירת חיפה כנמל היעד לצינור הנפט מעירק והקמת בתי הזיקוק בסמוך.

בסתיו 1934 הגיע לראשונה נפט גלמי לחוות המיכליות באמצעות צנור מיוחד מכרכור שבעירק באורך למעלה מ-1,000 ק"מ (הצנור הצפוני הוליך לטריפולי שבלבנון ואורכו היה 850 ק"מ).

עד להקמת בתי הזיקוק נשלח הנפט הגלמי מחיפה לזיקוק באירופה – בעיקר לצרפת. פרק חדש נפתח עם הקמת בתי הזיקוק ב-1939, שמילאו תפקיד חשוב במלה"ע ה-2 בהוותם מקור לאספקת הדלק לבריטים במזה"ת.

במפעל זוקקו 3 מיליון טון נפט בשנה והועסקו בו 1,800 פועלים. התכנית להניח צנור נוסף ולהרחיב את המפעל בסוף תקופת המנדט לא יצאה לפועל.

בעת מלחמת העולם הופצצו בתי הזיקוק ע"י חיל האוויר הגרמני והאיטלקי, והבריטים בנו מתקני מסוך מיוחדים ששרידיהם נראים עד היום במפרץ.

הקמת בתי הזיקוק מילאה תפקיד חשוב בפיתוח התעשייה של חיפה, בסייעה להתפתחות התעשיות הכימיות. הם היוו עבורן מקור לחומרי לוואי חיוניים, וזאת בנוסף לדלק ומוצריו – להפעלת התעשייה.

יחידת הזיקוק לדלק גולמי ליצור דלק מכוניות ומזוט, הופעלה לראשונה בדצמבר 1939. יצור קרוסין וסולר החל מעט מאוחר יותר. יחידה נוספת שהושלמה ב-1941 העלתה את כושר הזיקוק ל-2 מיליון טון בשנה, והיוותה תרומה חשובה באספקת צורכי הדלק של המזה"ת באותו זמן. בשנת 1944 הסתיימה הקמתה של יחידת הזיקוק השלישית, שהעלתה את התפוקה ל-4 מיליון טון בשנה. מאחר וצנור הדלק כרכור-חיפה לא יכול לספק

כמות זו, הובא דלק גולמי נוסף מטריפולי ופרס דרך הים. בתקופת המרי אירעו בבתי הזיקוק לא אחת התנגשויות דמים. במארס 1947, ביצעו אנשי לח"י פיצוץ בבתי הזיקוק. בדליקה שנמשכה שבוע שלם הושמדו 20 אלף טון דלק שערכם נאמד בחצי מיליון ל"ש. בדצמבר 1947 ביצעו אנשי אצ"ל פעולת תגמול בבתי הזיקוק, שבה נהרגו ששה ערבים ועשרות נפצעו. בטבח שערכו פועלים ערבים בעובדים היהודים במקום ניספו 41 איש. ה"הגנה" הגיבה בפעולת תגמול נגד הכפר בלד א-שייח', שרבים מתושביו נמנו על עובדי בתי הזיקוק.

עם הקמת המדינה, הופסקה אספקת הדלק מעיראק ותעלת סואץ נסגרה למיכליות מהמפרץ, שביקשו להגיע לחיפה. כתוצאה מכך הושבתו מפעלי הזיקוק (אביב 1948). במלחמת השחרור הופעלו בתי הזיקוק לתקופה קצרה בחודש יולי 1948, בידי הסגל היהודי של המפעל, כדי לזקק 20,000 טון של דלק גולמי, שנשאבו עד לנקודת המי-נימום האפשרי מתוך המיכלים. הדבר הקל על המחסור בדלק באותם ימים. עד 1950 נותרו מתקני הזיקוק ללא שימוש כמעט, ורק צוות מצומצם (אנגלי-ישראלי) פיקח על שמירת המתקנים ואחזקתם.

בשנת 1950 חודשה פעילות המפעל כדי לטפל בצורכי השוק המקומי – לפי דרישת הממשלה. דלק גולמי שנרכש בפרס הובא ע"י מיכליות שעשו דרכן מסביב לכף התקווה הטובה. כן נרכש דלק מחברת שיווק בוונצואלה. באפריל 1957 הגיע לראשונה דלק גולמי דרך צינור אילת-באר-שבע, שהובל משם ע"י תובלה יבשתית לחיפה. באוגוסט אותה שנה הושלמו שרותי ההטענה, ודלק גולמי נתקבל לראשונה מסוכריר, שהיתה תחנת הקבלה הראשונה של הצנור. באוגוסט 1958 הונח צנור מיוחד מסוכריר לחיפה. הדלק הגולמי המקומי שהופק מבארות חלץ וכוכב, הוזרם לתוך הצנור אילת-חיפה, ויבוא הדלק הגולמי לחיפה באמצעות מיכליות נפסק (להוציא משלוחים בודדים).

בתי הזיקוק היו עד לשנת 1959 בבעלות משותפת של חברת הנפט הבריטית בע"מ וחברה האנגלו-סכסית. בסוף 1958 הם נרכשו ע"י ממשלת ישראל. בהתחשב בחשיבות המפעל לכלכלת הארץ, הוחלט על שיקום המתקנים המשותקים, שכלולם והתאמתם לדרישות הטכנולוגיות המתקדמות ביותר. אלו חייבו את הרחבת המפעל והקמת מתקנים ויחידות חדשות בהשקעה של 145 מיליון דולר. בין השאר הוקמה יחידה להפקת אתילן שיספק את מלוא התצרוכת המקומית. המפעל מעסיק 1,200 עובדים וכושר הזיקוק שלו הוא כ-5-6 מיליון טונות נפט גולמי בשנה. ברשות החברה מפעל זיקוק נוסף, קטן יותר, באשדוד. לבתי הזיקוק חלק במפעלים הפטרוכימיים במפרץ, המנצלים את חומרי הלוואי המתקבלים בבתי הזיקוק.

המכון לחקר ימים ואגמים

מיקומה הגיאוגרפי של ישראל מעניק לה מעמד של מדינה ימית; היא גובלת בשני ימים חשובים ויש לה שתי ימות פנים ארציות גדולות.

אילוצים שונים כמו לחץ דמוגרפי על החוף, חוסר משאבים יבשתיים, ניצול יתר של מקורות מים מתוקים ועוד מחייבים ללמוד את הסביבה הימית, על מנת לנצל את משאביה לצרכים המתפתחים של ישראל.

המכון לחקר ימים ואגמים הוקם ב-1967, כדי לרכז ולפתח את המחקר האוקיאנוגרפי והלמנולוגי בארץ. הוא פועל במסגרת חברה במינהל המחקר למדעי האדמה שבמשרד האנרגיה והתשתית, יחד עם המכון הגיאולוגי והמכון למחקרי נפט וגיאופיסיקה. המטרות העיקריות של המחקרים האוקיאנוגרפיים הן: אסוף נתונים שיעמדו לרשות הכלל לשימוש בפרוייקטים לאומיים; חיפוש וניצול אוצרות טבעיים, פיתוח אורגניזמים ומוצרים שמקורם בים ושמירת איכות הסביבה לאור השימוש הגובר בחופים ובימים. החברה מבצעת עבודות מחקר מוזמנות בידי גופים שונים ועבודות תשתית הממומנות ע"י המינהל. החברה מבצעת מחקרים בים התיכון, במפרץ אילת, בים המלח ובים כינרת. נוסף לכן היא עוסקת בפיתוח ביוטכנולוגיה ובפיסיוולוגיה היפרברית.

בחברה מועסקים כ-141 עובדים, ביניהם 53 חוקרים ו-41 טכנאי מחקר, בשלושת המרכזים שלה: המכון הלאומי לאוקיאנוגרפיה בחיפה, המעבדה לחקר הכינרת על שם יגאל אלון בטבחה, והמרכז הלאומי לחקלאות ימית באילת.

המרכז לתעשיות עתירות מדע

חיפה היתה מאז תקופת המנדט למרכז התעשייה הכבדה של ישראל. הרבה בזכות תעשייה זו (ובניין הנמל) שגשגה חיפה והפכה לעיר הגדולה והחשובה ביותר בצפון הארץ ול"עיר פועלים" מובהקת, שמרבית המועסקים בה ובסביבתה מצאו את פרנסתם בתעשייה הכבדה. ברם, בשנים האחרונות חל שדוד מערכות בתחום זה וחיפה הופכת בהדרגה למרכז לתעשיות עתירות מדע ותעשיות מתוחכמות, המתרכזות בעיקר במבואות העיר הדרומיים, ליד הכביש המהיר לת"א. במקום, המכונה "פארק מדעי", הולך ומוקם מזה עשור שנים מרכז לתעשיות מדע (מת"מ), שהוא הגדול מסוגו בארץ. המרכז משתרע על 60,000 מ"ר ומעסיק למעלה מ-4,000 עובדים – רובם מהנדסים וטכנאים תושבי חיפה וסביבתה. בין היתרונות הבולטים של תעשיות אלו – המקום הנדרש להן הוא קטן יחסית; זוהי תעשייה "נקיה", שאינה גורמת לזהום; אין היא תלויה ברובה בחומרי גלם יקרים אלא במשאבי אנרגיה מעולים, ובשל אופיים המיוחד של המוצרים ומחירם הגבוה – התובלה והריחוק מהשווקים אינו מהווה מרכיב משמעותי בעלות היצור והיצוא. במקום פועלות כיום כעשר חברות – בעיקר בשטחי האלקטרוניקה, הציוד הרפואי והמחשבים, וביניהן אלביט, אלסינט, אלרון, קולסו, פייברוניקס ועוד. סך היצור השנתי מגיע ל-500 מיליון דולר מהם 70% מיועדים ליצוא.

המרכז לתעשיות עתירות מדע במבואות חיפה. במקום פועלות כעשר חברות, בעיקר בתחום האלקטרוניקה, הציוד הרפואי והמחשבים (ר' תמונה מימין).

התעשיות עתירות מדע מתאימות לחיפה בשל המסורת הטכנולוגית-מדעית שלה ובעיקר ריכוז המוסדות האקדמאים שבה – הטכניון, האוניברסיטה, ביה"ס לרפואה וביה"ס המקצועי להכשרת הנדסאים וטכנאים. אלו מבטיחים מאגר של כוח אדם מקומי מעולה ומיומן לתעשיות עתידיות אלו.

החברות הפועלות במקום נהנות ממגוון שירותים הניתנים ע"י החברה הכלכלית חיפה, כולל שירותים כלליים ושירותי רוחה. מיקום המרכז התעשייתי בצד הכביש המהיר חיפה-ת"א מאפשר גישה נוחה ומהירה – צפונה למרכז המסחרי בחיפה וממנו וכן לנמל ולשדה התעופה; דרומה – לגוש דן, ובכיוון לכרמל ולטכניון – מרחק נסיעה של דקות ספורות דרך הכביש החדש.

הפרוייקט זוכה להצלחה רבה, ומאז 1976 גדל מספר המפעלים והעובדים המועסקים במקום פי 4. לפי התכנית יגיע השטח בעתיד ל-110,000 מ"ר, ויעסיק 9,000 עובדים מקצועיים ברמות גבוהות, דבר שיביא לשינוי בשיווי המשקל התעשייתי של חיפה ולהגדלת חלקה של התעשייה עתירת המדע בצפון.

הרכבל ומערך התיירות ראש הכרמל

בחודשים הקרובים יחנך בחיפה הרכבל, שיקשר את העיר התחתית עם הכרמל, או ליתר דיוק, את אזור בת גלים עם "סטלה מאריס". פרוייקט יומרני זה – כך מקווים פרנסי העיר – יסייע להעלות את חיפה "על מפת התיירות", שלה היא זקוקה כמו אוויר לנשימה. בפרוייקט, המבוצע מטעם עיריית חיפה ע"י ה"חברה הכלכלית חיפה", מושקעים 3 מיליון דולר, והוא יחנך ביוני 1985. ראשיתו של הפרוייקט בבת גלים, לא הרחק מהטיילת ולרגלי מערת אליהו, והוא מסתיים ב"ראש הכרמל", בסטלה מאריס.

יודגש, שהרכבל הוא רק חלק מתכנון כולל של הפיתוח התיירותי באזור, שישמש ללא ספק, אחד ממוקדי התיירות החשובים של חיפה וצפון הארץ בשנים הקרובות אף שהוא מצוי למעשה בשולי העיר. פעולות הפיתוח, שחלקן כבר בוצע – וחלקן נמצא בשלבי תכנון וביצוע, כוללים את הכשרת מערת אליהו וסביבתה לקליטת מאות מבקרים, הכשרת השבילים והמערות כמסלולי טיול בכיוון לפסגת ההר וסטלה מאריס, והכשרת הטיילת בבת גלים באורך 900 מ' על מסעדותיה הציוריות, שבנייתה נסתיימה

התחנה העליונה של
הרכבל בסטלה מאריס.

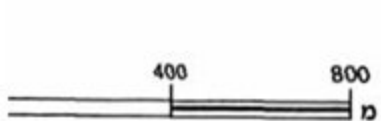
זה לא מכבר. לא מן הנמנע שבמקביל ייעשה גם לפיתוח קטע החוף שבין תל שקמונה ובת גלים.

המוקד התחתון יכלול את תחנת הרכבל ומבנה המשתרע על כ-1,600 מ"ר, ובו מרכז קניות וחנויות, סוכנויות נסיעות, מסעדות, בתי קפה ושרותי תיירות אחרים הבנויים באופן מודרני ומושך. מבנה דומה יהיה בסטלה מאריס, שיכלול מצפורים, שתי מסעדות ומעבר תת-קרקעי לאזור המנזר. התחנה העליונה נבנתה מעט נמוך יותר ולא על פסגת ההר ממש וזאת כדי לא לפגוע בנוף. הרכבל אינו מיועד לשמש כאלמנט תחבורתי אלא תיירותי, שיעוצב בצורה מיוחדת. מערכת ההסעים ברכבל תכלול שש קרוניות שצורתן כדורית. בכל "כדור" מקומות ישיבה ל-6 איש. הכדור, שיהיה מחומר שקוף, בקוטר 2 מ', יאפשר תצפית על נופה המרהיב של העיר. ההסבר ברכבל יינתן בזמן הנסיעה, בקסטות מוקלטות או מפי המדריך שיהיה מסוגל להדריך ישירות "דבוקה" של שלוש קרוניות. אורך התוואי הוא 350 מ' בקו אוויר. הפרש הגבהים – 120 מ' ומשך העליה יהיה כ-2-4 דקות על כבל מתוח. המחיר לאדם יהיה 2 דולר הלך וחזור. הרכבל יחנך לפי התכנית ביוני, אף שבניית המוקד התחתון תסתיים רק באוגוסט או בספטמבר.

מהמוזיאונים הסמוכים (המוזיאון הימי ומוזיאון ההעפלה) יוליך גשר עילי למוקד התחתון. משם ניתן יהיה להמשיך לטיילת בת גלים המשוקמת, שנחנכה זה לא מכבר על ה"קאזינו" ומסעדות הדגים הציוריות שלה.

סיור מלא, הכולל שימוש ברכבל, תצפית מהמנזר, המוזיאונים, מערת אליהו ומערת פרוספר, תל שקמונה ובת גלים, מתוכנן ליום שלם, אך ניתן כמוכך גם לקצרו לשעות אחדות ואפילו לכדי שעה אחת. הכל בהתאם ללוח הזמנים של המבקרים ומידת התעניינותם.

סיוורים בחיפה

מפת חיפה כיום (באדיבות כרסא).

מסלולי סיור נבחרים בחיפה וסביבתה

יוסי בן ארצי

קו המיתאר של חוף חיפה, יוצר משולש החודר לים, ומרחיב את מישור החוף בקטע זה לכדי 2 ק"מ. ראשיתה של חיפה הקדומה, שתושביה עסקו בעיקר בחקלאות – במישור פורה ונרחב זה.

מערות פרוספר

מתחת לגדר אתר התצפית, בין תחנת הרכבל למחנה הצבאי, שביל היורד מערבה, לכיוון מערת אליהו. במרחק של כ-150 מ' מגיעים לגן קטן ולידו מערות חצובות, המוקפות בגדר אבן גבוהה. חלקו של השביל בנוי מדרגות חצובות, המנצלות את חלקלקת הסלע של העתק הכרמל. המערות נקראות על שמו של הנזיר פרוספר, שעמד בראש מסדר הכרמליתים במאה ה-17*. מצויד בכתב מינוי של הוותיקן, קיבל פרוספר רשות מאמיר הכרמל טורבאי, להתיישב בכרמל (1627). משנדחה ע"י הדרווישים במערת אליהו, בנה במעלה ההר מנזר חצוב בסלע ששרידיו ניכרים עד היום. במקום קאפלת תפילה מעוטרת בתמונות, ומבנה קטן לידה, המשמש גם הוא לתפילה. ליד הכוך המרכזי מצויים כוכים נוספים, שאחד מהם שימש כחדר חולים לנזירים. למחייתם נטעו הנזירים בוסתן למרגלות המערה. לשם כך הם בנו מערכת מדרגות (טראסות) והביאו קרקע מהמישור. הם הקיפו את מנזרם בגדר אבן, וחצבו שביל שהוליך למערת אליהו ולראש ההר, במקום שהיתה כנסייה יוונית.

מכלול זה, ששימש את הנזירים הכרמליתים 133 שנה, משמש עדות לנסיונם להאחז בכרמל בכל תנאי, לפני הקמת המנזר.

מנזר הכרמליתים

מנזר הכרמליתים נמצא באתר בולט בראש הכרמל. מסורות קדומות מייחסות למקום נישא זה קדושה, והוא שימש מאז ומתמיד מוקד לפעילות דתית. ב-1767 שבו הנזירים הכרמליתים לארץ כדי לחדש את פעילותם בהר כרמל המקודש להם. בראשם עמד הנזיר הארכיטקט ג'מבטיסטה, שהחליט לנטוש את הכוכים האפלים והטחובים ולבנות מנזר בראש ההר. לאחר מאבק ממושך ותשלומים רבים, הוא השיג את מבוקשו. המנזר היה בחסות צרפת, ומכאן השם – "הכרמל הצרפתי", זאת

* ר' ביתר פרוט במאמר על נושא זה.

מסלולי הסיורים ערוכים לפי אזורים, ומותאמים לסיור רגלי בן יום אחד. בכל אזור מגוון אתרים המייצגים את המאפיינים העיקריים של חיפה: הנוף הטבעי והתרבותי, אתרים בעלי ערך הסטורי ודתי, חיפה החדשה וכיו"ב. ניתן להתאים את המסלולים לפי אופי הקבוצה, תוך ביקור באתרים נבחרים בלבד. מוצעים כאן שני מסלולים מסוג זה: "סיור היכרות" עם אתריה החשובים של חיפה, ו"סיור תצפיות" להכרת הנוף העירוני והאזורי.

המסלולים

1. מערב חיפה: מ"סטלה מאריס" לשקמונה. 2. מחיפה "אל עתיקה" למושבה הגרמנית. 3. העיר התחתית: מהמושבה הגרמנית לתחנת הרכבת המזרחית. 4. מהטכניון לגן הבהאים. 5. מיפה-נוף לואדי-שיח. 6. מהאוניברסיטה לראש-מיה. 7. מסלול היכרות עם אתרים נבחרים.

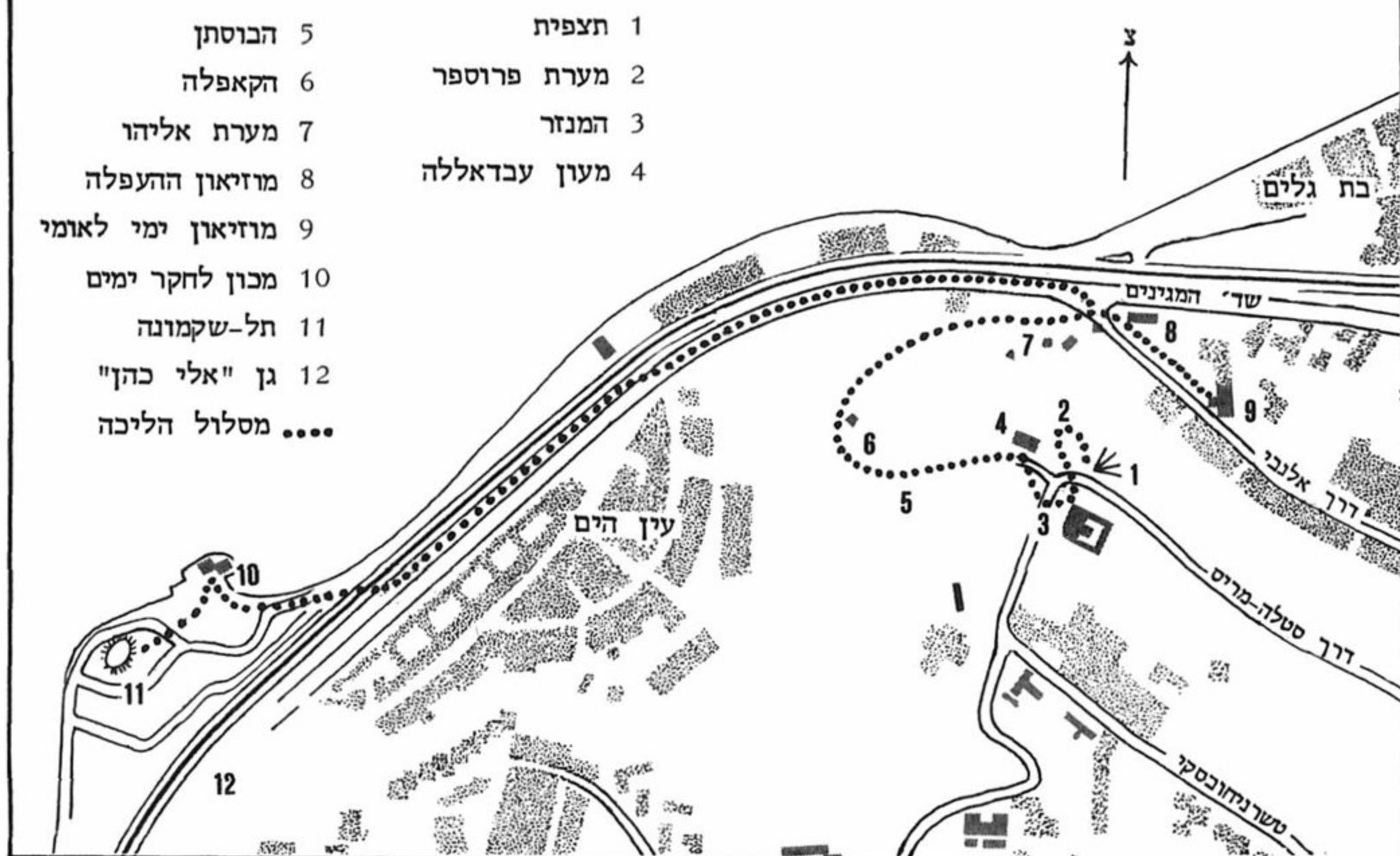
מסלול מס' 1: מערב חיפה – מ"סטלה מאריס" לשקמונה

סטלה מאריס ואתריו; המנזר, מערת אליהו, המוזיאונים, שקמונה. הליכה וביקור באתרים ובמוזיאונים. מומלץ למתעניינים בידעת הארץ, למשפחות, לתלמידים, ובחלקו העיקרי – גם לתיירים.

א. סטלה מאריס ואתריו

נפתח את הסיור בתצפית מהרחבה שלפני המחנה הצבאי. ניתן להצביע על שלושה "מעגלי נוף" – צפונה ומזרחה: במעגל הרחוק – רכס ראש הנקרה, חניתה ואדמית הסוגרים את האופק מצפון. ממזרח – הרי הגליל התחתון המערבי ובהם הכפר תמרה והעיירה שפרעם. במעגל הביניים: עמק זבולון, אזור התעשייה וקו החוף – עד עכו. במעגל הקרוב – מערב העיר, הנמל ומתקניו, ושכונות המגורים באזור החוף. בולטים – בית חולים רמב"ם ואגפו החדש, וביה"ס לרפואה ממערבו, מגדלי מגורים בקרית אליעזר והבניין הגבוה של תחנת אגד המרכזית. קרוב לחוף – שכונת בת-גלים, שנבנתה בשנת 1922, ובה בתים מפוארים עם גגות רעפים. למרג' לות התצפית – "מוזיאון ההעפלה" ו"המוזיאון הימי הלאומי" ובסמוך – בית-הקברות של העדה הבהאית, הנמצא בגן נאה עטור דקלים.

מסלול מס' 1 - מקרא

חדרה לכאן חולית פלמ"ח, שהניחה מטען חבלה. בעקבות אזהרה טלפונית של "ההגנה", שנועדה למנוע קורבנות בנפש, ניתק קצין בריטי את פתיל ההשהיה שניות ספורות לפני הפיצוץ. ביולי 1947, נערכה התקפה נוספת על המתקן והוא פוצץ.

הבוסתן והקאפלה

מדרום למחנה חורשה קטנה, שממנה יורד שביל מערבה ומגיע למדרגות חקלאיות ושרידי מטע. כאן היה הבוסתן הגדול שניטע ע"י הכרמליתים במאה הי"ט. השביל מסתיים בבניין מעוגל ומוזנח, הבנוי אבני כורכר משוחות טיח. זוהי קאפלת "הלב הקדוש" הכרמליתית, שנבנתה לפי המסורת להנצחת ביקור המשפחה הקדושה בכרמל. סמוך לקאפלה נראות עמדות תצפית וירי מבטון מזויין. המקום מוקף גדרות ותעלות קשר – שריד לבסיס קדמי של המחנה העליון, שנבנה ע"י הבריטים בראשית מלחמת העולם השנייה, בעת שהיה חשש לפלישה גרמנית לארץ.

ב. מערת אליהו*

בין עמדות ההגנה ממשיך השביל היורד במדרון התלול צפונה. לאחר עשר דקות הליכה ב"מדרגות הכרמליתים" החצובות בסלע, מגיעים למערת אליהו. לפנינו מערה טבעית ובה שני אולמות: אולם בגודל 14x8x5 מ' וחדר נוסף חצוב בסלע. המערה מקודשת

אף שבין משקמי המנזר כמעט ולא היו צרפתים. בעקבות פלישת נפוליאון, התעכבה השלמת המנזר שהוסב לבית חולים לחייליו שנטבחו לאחר נסיגתו. לזכרם הוקמה אנדרטה בצורת פירמידה בכניסה למנזר. ב-1821 נהרס המנזר ע"י עבדאללה פחה, שליט עכו. ב-1827 נשלח לארץ נזיר – אדריכל בשם קסיני, מצוייד בכסף ובתמיכת צרפת, הוא התקין תכנית בניין מפוארת. ב-1828 ניתן לו היתר-בנייה ע"י עבדאללה פחה, ותוך זמן קצר נבנה במקום מנזר גדול ובו כנסיה מפוארת, ונוספו לו אגפים המשווים לו מראה מונומנטאלי. הבניין המרשים על כיפתו המיוחדת, הפכו למעין סמל של חיפה במאה הי"ט, והוא זכה להתייחסות בולטת בציורי עולי הרגל ובתאוריהם. מסדר הכרמליתים היה גורם פוליטי, כלכלי וחברתי חשוב בחיפה.

מעון הנופש, האנדרטה והרדאר

ברחבה שמול המנזר, ניצבת אנדרטת הבתולה שנתרמה ע"י עולי רגל מצ'ילי. לידה בניין ישן (משופץ) המשמש כיום מחנה צבאי. במקורו היה זה מעונו של עבדאללה פחה, שהוקם בשנים 1821/22. בתקופת המנדט היה במקום בסיס רדאר, שהתריע על התקרבות ספינות המעפילים לחופי הארץ, והוחלט לפגוע בו. לראשונה

* ר' ביתר פרוט מאמר על נושא זה.

לשלוש הדתות, בשל מסורות ואמונות הקשורות באלוהו הנביא, שמרכזו היה בכרמל. הנוצרים ייחסו קדושה למערה כבר בתקופה הביזאנטית, והכרמליתים ביקשו להתיישב במקום במאה הי"ז, כאשר הגיעו לחיפה. המוסלמים קיבלו את קדושת המקום וקראו לו בשם "אלאחדאר" – ה"ירוק" ככינויו של אליהו. בימי הביניים נאחזה כאן כת דרווישים מוסלמית, שעסקה בפעילות דתית והתפרנסה מתרומות עולי הרגל המוסלמים. היהודים עלו לכאן לרגל בימה"ב, והיא נזכרת בתעודות וספרי מסע ועל קירות המערה כתובות רבות של עולי רגל. לאחר "שבת נחמו" נערכת עליה לרגל המונית למערה.

לאחרונה שוקמה המערה והוכשרה לקליטת מבקרים רבים. קיימת גישה למקום גם מהכביש הראשי שלמרגלות הגן. המערה סגורה בשבת.

ג. המוזיאונים

שני מוזיאונים ייחודיים מצויים סמוך למערה, ברחוב אלנבי שבצומת הקרוב. במוזיאון הימי הלאומי, אוספים הקשורים בספנות ובעמי הים התיכון, כולל אוסף חשוב של מפות ימיות. בספינת המעפילים "אף על פי", נמצא מוזיאון ההעפלה וחיל הים. במקום מוצגים ותמונות הקשורים במאבק להעפלה הבלתי לגאלית ולתולדות הצי העברי וחיל הים.*

ד. לתל שקמונה*

מהמוזיאונים נפנה מערבה, נחצה את הכביש הראשי ואת מסילת הברזל הסמוכה. נלך לאורך בתי שכונת עין הים, שנבנתה ע"י עשירים ערבים-נוצרים בשנות ה-30. השכונה ניטשה במלחמת השחרור, אך יושבה מחדש לאחריה ע"י ערבים עניים – מרביתם דייגים. ליד פסי הרכבת כנסיה יוונית, ששופצה לאחרונה. מעט אחרי השכונה נמצא "המכון לחקר ימים ואגמים", הבנוי על טבלת הגידוד של ראש הכרמל. מעבר לה – תל שקמונה. שקמונה היה האתר הארכיאולוגי הגדול והחשוב ביותר בתחומי חיפה. שמו – תל א-סמק – תל הדגים, שימר את השם שקמונה. בחפירות נמצאה עדות ליישוב רצוף שראשיתו במאה הי"ד לפסה"נ. כנראה שהישוב נוסד בתקופה זו כנקודת משמר מצרית. בתקופת שלמה השתרע הישוב על תחום רחב שהוקף חומה, ונחשפו בו רחובות, בתים, חנויות, כלי אגירה ומדידה, המעידים על פעילות מסחרית עניפה. בהמשך קורותיה ידעה שקמונה עליות וירידות. היא נהרסה ע"י שישק ושוב פרחה בתקופה הישראלית. בכיבוש האשורי נהרסה שקמונה אך נבנתה מחדש. בתקופה הפרסית זכתה שקמונה לשגשוג ממושך, בעת שנבנתה כעיר פרוזות עם דגם רחובות שתי וערב, מערכת ביוז ושטח בנייה נרחב, המלמדים על הבטחון ששרר בתקופה זו. תושבי העיר עסקו בסחר ימי, בצביעת בדים ובאיחסון מוצרים. בסוף התקופה נבנתה על פסגת התל מצודה,

* ר' ביתר פרוט במאמר הדן בנושא זה.

שעליה הוקמו לימים מצדות הלניסטיות ורומיות. בתקופת המשנה התפרסמה שקמונה היהודית כעיר עשירה ומבוססת בעלת אופי מתייוון, לעומת חיפה שכנתה שהיתה עיר יהודית ומושב חכמים. מהתקופה הביזאנטית נתגלו שרידים ומבני ציבור, רצפות פסיפס נאות ותעשייה מפותחת. מאז תקופה זו, ובעיקר לאחר הכיבוש הערבי, שקעה שקמונה ואת מקומה תפסה חיפה.

ממצאי החפירות מוצגים ב"מוזיאון לאמנות עתיקה".* מעבר לכביש, בגן הציבורי, מצויה מערכת קברים חצובה בסלע, ששימשה את עשירי העיר.

מסלול מס' 2: מחיפה אל-עתיקה למושבה הגרמנית

המסלול: מכלול בתי הקברות חיפה אל-עתיקה – המושבה הגרמנית. מסלול קצר זה, עשיר באתרים ומומלץ בעיקר לתלמידים, סטודנטים ולמתעמקים. רצוי לפתוח את הסיור בהסבר קצר על תולדות חיפה לתקופותיה, אליהן קיימת התייחסות במהלך הסיור. את שיחת הרקע ניתן לעשות במדשאות בית הקברות הבריטי או הטמפלרי, ולהתעכב במיוחד על חיפה מתקופת המשנה ועד לתקופה הצלבנית, תוך דגש על חיפה בתקופות המאוחרות, תקופת דהר אלעמר והתיישבות הטמפלרים.

סמוך לצומת הכניסה לבת גלים, מצויים שני בתי-קברות זרים ובית-קברות יהודי, הכולל קברים מהעבר הרחוק והקרוב כאחד.

בית הקברות הצבאי הבריטי

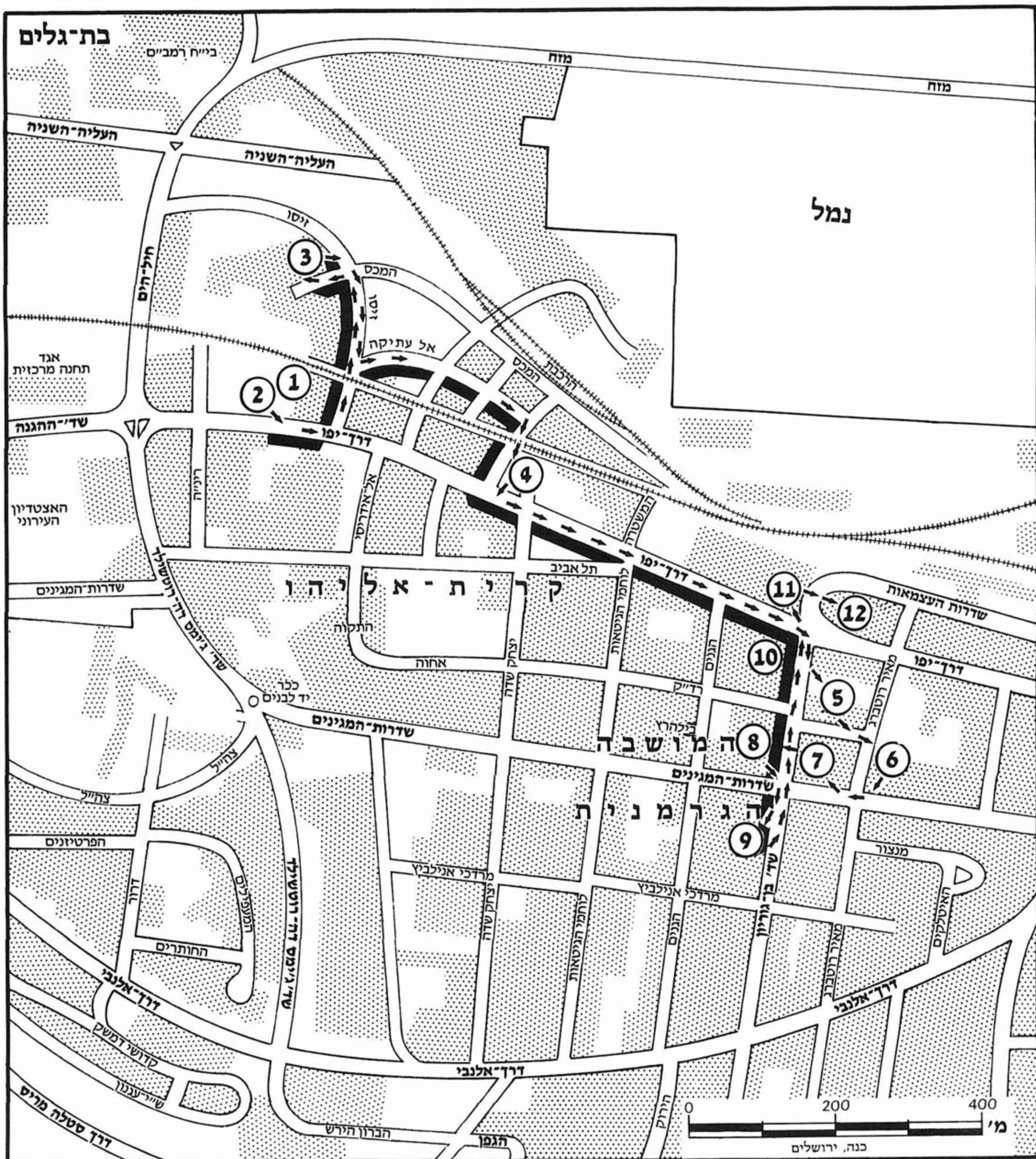
בית הקברות הצבאי הבריטי, המטופח והמרשים שבבתי הקברות בחיפה, מוקדש לחללי מלחמת העולם הראשונה שנפלו בקרבות על העיר, שנכבשה במרץ 1918. בחלק המערבי טמונים חללי הצבא הבריטי ובהם נוצרים ויהודים כאחד. על קברי היהודים מתנוסס מגן-דוד. באגף המזרחי קבורים הודים ומוסלמים.

בית הקברות של הטמפלרים

מעברה הצפוני של הגדר החיה הנמוכה של בית הקברות הצבאי, נמצא בית הקברות המשוחרר של הטמפלרים. קבורים כאן אישים ידועים מקרב העדה: ממשפחת קלר, שומאכר, בילהרץ, בק, שטרובה ועוד. במרכז מצויה טבלת אבן שהוקמה ב-1975 ועליה כתובת הקדשה לנכבדי העדה שהלכו לעולמם.

בקצה בית הקברות ממזרח, מצבה מאבן בזלת המוקדשת למחנה החלוץ של הטמפלרים, שעלו לארץ ללא רשות האגודה כבר ב-1866 וניסו להאחז בעמק יזרעאל. המצבה הועברה לכאן מבית-לחם הגלילית.

הקבר המפורסם ביותר הינו זה של אליס אוליפנט. הזוג אוליפנט התגורר במושבה הגרמנית שהיוותה מרכז לפעילות הציבורית והעיתונאית העניפה (ר' בית אוליפנט בתאור המושבה הגרמנית).

מסלול מס' 2 - מקרא

11 ביהח"ר לסבון	6 מכון הרדג	1 בית הקברות הטמפלרי
12 בית קלר	7 קפה פרוס	2 בית הקברות הבריטי
← מסלול ההליכה	8 בית אוליפנט	3 חיפה אל עתיקה
+++ מסילת ברזל	9 חצר משק טפוסית	4 בית הקברות היהודי
	10 בית שומכר	5 בית העם

הכורכר. * מדרגות כורכר מובילות לבור רחב וסביבו כוכי קבורה דוגמת אלה שבבית-שערים. האתר מצוי בגן הציבורי המוזנח שברחוב "אל-עתיקה" ומוקף גדר. הוא נחפר ע"י ארכיאולוגים גרמניים לפני 100 שנה וזוהה כבית-קברות של יהודי חיפה מן המאה ה-17. סביבו – עד בית חולים רמב"ם, השתרעה כאמור חיפה עד התקופה הצלבנית. ב-1100 נכבשה חיפה לאחר קרב קשה ומצור בן חודש ויהודיה נטבחו. אחר-כך שוקמה באזור זה, כעיירה דלה בצילה של עכו. ב-1761 הורה שליט עכו, דהר אלעמר, להרוס את חיפה העתיקה. מבית-הקברות היהודי נמשך מזרחה עד צומת שד' בן גוריון עם דרך יפו – לב המושבה הגרמנית.

ג. המושבה הגרמנית

המושבה הגרמנית בחיפה היתה הגדולה שבמושבות הטמפלרים בא"י. היא הטביעה את חותמה על העיר ותרמה רבות לפיתוחה ולשגשוגה. בין השאר תרמו הטמפלרים להתרחבותה של חיפה לכרמל. שכונת הטמפלרים היתה היישוב החקלאי המתוכנן הראשון בא"י בזמן החדש. הטמפלרים הצטיינו בחידושים בתחומי החקלאות, הבנייה, התחבורה והמכונאות. השכונה, המצטיינת בבנייתה הנאה, משתרעת לאורך שד' בן גוריון.

בית העם

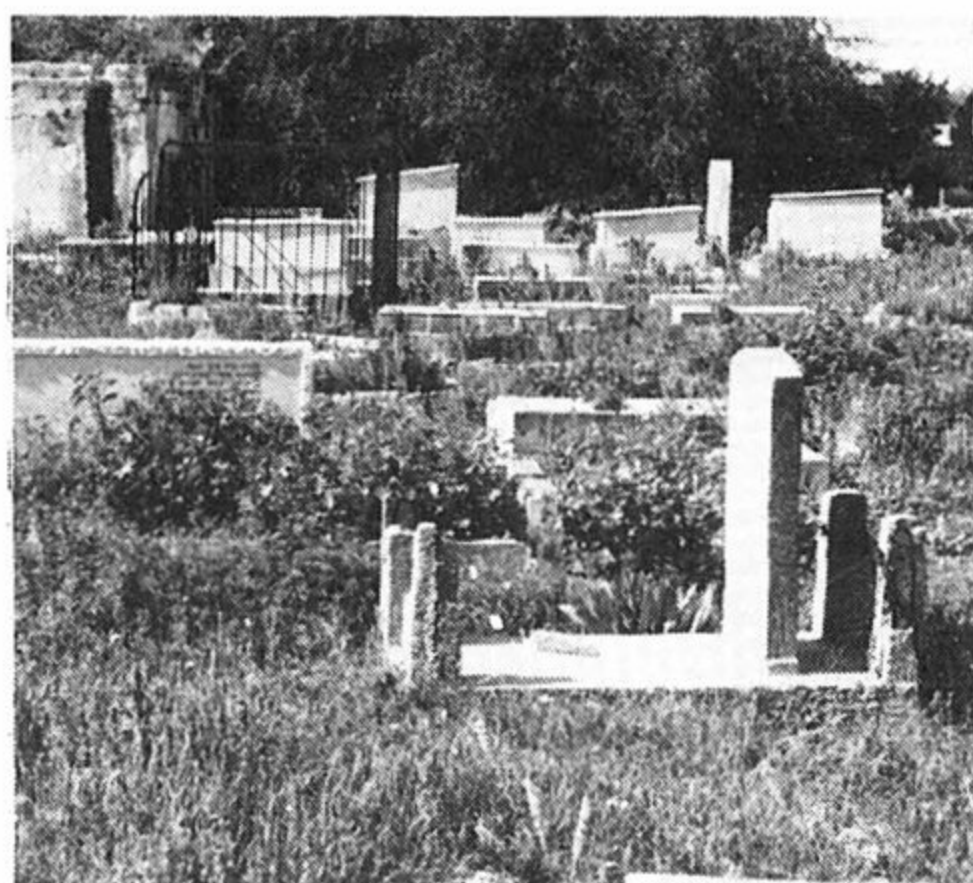
בית העם של הטמפלרים הנמצא בשד' בן גוריון 11, ניכר במגדל הפעמונים הקטן, ובכתובת מעל הפתח: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני" (1869). כיום עוזב הבניין ומוזנח.

מאחורי בית העם – בניין חרב שחלונותיו אטומים. כאן היה בית הספר של ילדי המושבה ובית המורה פ. לנגה מראשי המושבה.

"מכון הרדג"

"מכון הרדג" נמצא ברח' מאיר 5. הבית המרשים נבנה ע"י גיאורג דוד הרדג, מייסד המושבה ואחד מאישיה הבולטים. הרדג שאף להקים כאן בית ספר חקלאי לנערים. הבוסתן רחב הידיים שבמקום קשור לרעיון זה, שלא הוגשם. מאוחר יותר שינה המקום את יעודו לבית ספר מקצועי. ברבות הימים נמכר המקום למנזר הקאתולית-גרמני ע"ש סט. בורומיאוס. הללו בנו מנזר ואכסניה בפינת הרחובות יפו – מאיר, ובמכון הרדג שלא הופעל, הקימו בית חולים שהורחב ע"י אגף נוסף. רח' מאיר נקרא שנים רבות "בית החולים הגרמני". מאוחר יותר נקרא ע"ש אחד ממנהיגי הפועלים מאיר רוטברג. מכאן נלך לשד' המגינים ונפנה ימינה עד לסניף בנק לאומי הניצב בפינה. בבנק תמונת קיר מרשימה של המושבה הגרמנית מ-1877, שצוירה בידי יעקב שומאכר. בתמונה הנראית היטב גם בחוץ, ניתן לזהות את רח' הכרמל, בית העם, בית החרושת לסבון, שארובתו מעלה עשן וטחנת הרוח של הגרמנים בבת-גלים.

* ר' מאמר על נושא זה.

בית הקברות היהודי בחיפה.

בית הקברות היהודי

בית הקברות היהודי המשתרע בהמשך דרך יפו, לכיוון מזרח, הוא בעל עניין מיוחד מבחינת אופיו ומיקומו. מיוצגות בו שתי תקופות בתולדות חיפה: הראשונה – נמשכת מתקופת המשנה עד התקופה הצלבנית כנראה, בעת ששימש את העיר שהיתה אז באזור בת גלים – תחנת כרמל (השכונה שמאחורי בית הקברות). חיפה השתרעה אפוא עד בית-הקברות שממזרח. התקופה השנייה – בשנים 1833–1939, כשהעיר השתרעה מזרחה יותר, ומתיה הובלו לגבולה המערבי. בית הקברות משמש על כן עדות לתחומי העיר בשתי תקופות שונות. בחלקה המזרחית של בית-הקברות מבנה אבן בן שני חדרים. בחדר הפנימי שלושה מבני קבורה מוגבהים. הקיצוני שבהם מיוחס לר' אבדימי דמן חיפה*, חכם מתקופת המשנה (המבנה עצמו הוקם ע"י משפחת כלפון בראשית המאה). בחלקה המערבית מצויים קברים עד לימי המאורעות ובהם קברו של ליאון שטיין, חלוץ חרושת הברזל בא"י.

משלא היה עוד מקום בבית הקברות הנוכחי, הוא הועבר לחוף הכרמל. על אף חשיבות בית הקברות הוא כמצב מוזנח למדי.

ב. חיפה אל-עתיקה

חיפה השתרעה בימי הביניים המוקדמים בין בית-החולים רמב"ם לבית הקברות היהודי, בשטח הקרוי חיפה אל-עתיקה (חיפה העתיקה).

כיום לא נותר שריד לעיר זו: חלקה מצוי מתחת לשטח הנמל המיובש, וחלקה פונה אחרי הריסות העיר ב-1761. שכונת העוני "תחנת כרמל", שנבנתה בתקופת המנדט ע"י ערבים-נוצרים, נראית עתיקה רק בשל בנייתה הירודה.

במרכז עובר רחוב אל-עתיקה, המנציח את שם העיר שנהרסה. במקום שרדה מערכת קברים חצובים בסלע

היקבים בראשון-לציון ובזכרון-יעקב, ובנה בתים רבים בחיפה. ביתו פשוט ואופייני למושבה הגרמנית: קומת מבוא בעלת מרפסת מקושטת בגג עץ, וקומת מגורים מקורה בגג רעפים, ובחצר – שרותים ובאר מים. בבית זה גרו חברי משלחת הקרן הבריטית לחקירת א"י, בעת שסקרו את אזור הצפון (1875). ראש המשלחת, לויטננט ה. קיצ'נר, הציב כאן עמוד זכרון נושא הקדשה. העמוד הושחת ע"י הגרמנים במלח"ע ה-1, בעת שלורד קיצ'נר היה שר המלחמה הבריטי. ב-1925 שוקם העמוד הניצב בכניסה לבית. רוב חלקי העמוד נעלמו היום ורק אבן הראש נשמרת ע"י בעל הבית הנוכחי, המציג אותה לבקשת המבקרים.

בית אוליפנט בשד' בן-גוריון 16
במושבה הגרמנית.

בית החרושת לסבון
בדרך העצמאות, ניצב בניין מוארך ועליו ארובה קטנה. זהו בית החרושת לסבון של משפחת שטרובה, שנחנך כנראה ב-1874. כיום מצויים בו מוסך ובית-מלאכה.

מסלול מס' 3: העיר התחתית: מהמושבה הגרמנית לתחנת הרכבת המזרחית

רחוב יפו, ככר "ההגנה", העיר העתיקה, תחנת הרכבת המזרחית. מסלול קצר זה עשיר באתרים. רצוי לפתוח בשיחת רקע על התפתחות העיר מימי דהר אל עמר ועד למלחמת השחרור. ניתן עדיין לזהות במפות המנדטוריות של חיפה את מרבית האתרים שבמסלול.

א. מרחוב יפו לכיכר פאריס

מתחנת אגד הישנה נמשיך לרח' יפו מזרחה. הרחוב סלול על התוואי הישן של דרך יפו, שיצא מהשער המערבי של חיפה בכיוון ליפו. החזית הדרומית של הרחוב מרשימה באחידותה: קישוטי מרפסות, פריטי בנייה ומעקות. בפינת רח' מאיר המוקף חומה נמצא מנזר גרמני קאתולי ומוסד האחיות ע"ש סנט בורומיאוס, הכולל אכסניה ומוסדות חינוך. בהמשך, מצפון לרחוב, משתרע בית-קברות נוצרי גדול. במקביל לרח' יפו נמצאת דרך העצמאות (לשעבר רח' המלכים). הבתים נבנו ע"י הבריטים בתכנון אחיד כרחוב מסחרי. ממול לבית-הקברות נמצאת רחבת פלומר, במקום שהיתה תחנת הרכבת הראשית. לידה בניין ממגורות דגון ובו מוזיאון מעניין לתולדות החיטה ויצור הלחם*.

ממוזיאון דגון ממשיכים לאורך דרך העצמאות עד לרח' הבנקים. כאן פונים ימינה (דרומה), חוצים שוב את רח' יפו ועולים לרח' אלנבי – ליבו של המער – מרכז העסקים של חיפה. ברח' הבנקים, בין הרחובות יפו לאלנבי, הכניסה למרכז המסחרי החדש, שנבנה ע"י יזמים יהודים בשנות ה-30. במלחמת השחרור היתה זו מובלעת יהודית בלב אזור ערבי. המרכז בנוי בסגנון אחיד ושלמות פנימית מרשימה. ממשיכים ברח' אלנבי מזרחה.

* ר' מאמר מפורט בנושא זה.

קפה "פרוס"

קפה פינתי זה היה שייך למשפחה טמפלרית גדולה, משפחת פרוס, שהפעילה גם מלון. במלחמת השחרור (ולפני כן), היתה כאן עמדה מוסווית של ההגנה, שאיבטחה את התחבורה העברית באזור, כעדות השלט על קיר בית הקפה.

בית אוליפנט

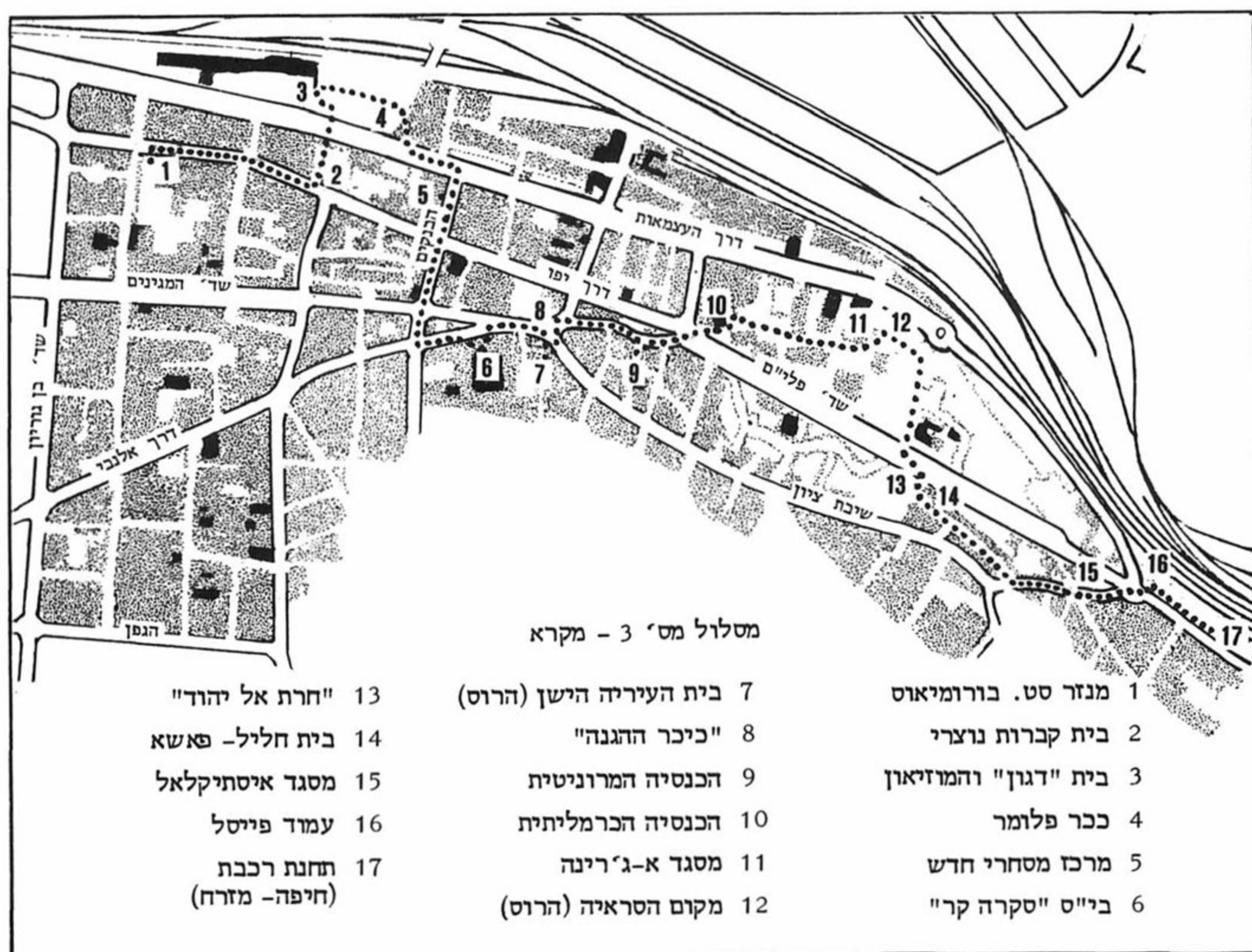
הבית נמצא בשד' בן-גוריון 16, שימש כבית מגוריו של סיר לורנס אוליפנט, חסיד אומות העולם. מכאן יצא למסעותיו ברחבי הארץ, והעלה את רשמיו בעתון "סאן" בניו-יורק. הכתבות רוכזו בספרו "חיפה – כתבות מארץ ישראל" ובו תאורים מרתקים על א"י משלהי המאה הקודמת. בית אוליפנט אופייני לבנייה הטמפלרית: בניין גבוה עם מרתף, מסד רחב, מרפסות רבות וחלונות עץ. השלט מעל פתחו – "בית אוליפנט" חדש יחסית.

חצר משק אופיינית

בשד' בן-גוריון 24 ניתן לראות חצר משק אופיינית לטמפלרים בדורות קודמים. במקום מצויים עדיין מבני משק וחצר הבנויים בסגנון זה: בתי אבן עם קשתות מקומרות ולהם דלתות עץ רחבות. מבנים דומים היו במושבות הטמפלרים האחרות בארץ. במעלה הרחוב, מעבר לשדרות המגינים, מצויים בניינים רבים נוספים של המושבה, שהשתרעה במעלה ההר.

בית שומאכר

בית שומאכר נמצא בשד' בן-גוריון 12 מול בית העם. משפחת שומאכר התפרסמה בעבודות תכנון, שרטוט ובחקר הארץ. האב היה סגן-קונסול ארה"ב ומהנדס שהתקין מפות אחדות וציורים בעלי ערך רב ללימוד עברה של העיר. הבן גוטליב, התפרסם כמהנדס, מודד וארכיטולוג חובב. הוא השתתף במדידות ההכנה לסעיף מסילת הברזל החג'אזית מעכו לסוריה. במקביל ערך מפקד אוכלוסין של מחוז חיפה, סקר תילים ואתרים בגלעד, בחורן ובגולן, והתפרסם בעיקר בחפירות מגידו ובחקירת הגולן, אודותיו פירסם ספר חשוב. כן תיכנן את

המרשימה, צורת החלונות ותבליטי מטבעות האבן על הקירות. כשהורחב הבניין, הוקפד לשמור על התכנון המקורי ואף הוסיפו מטבעות על הקירות החדשים. מרח' נתנזון (ע"ש מנהל סניף הבנק בעבר), נמשיך לכיכר פאריס. קטע זה של דרך יפו לשעבר, שימש בשנות העשרים כאזור הבילוי והבידור העיקרי של חיפה. כאן היו בתי קפה, מלונות ומרכזי העסקים.

כיכר פאריס נקראה בעבר כיכר חמרה, אולי ע"ש צבע אדמת הכרמל. הכיכר התפתחה בחזית שער יפו, השער המערבי בחומת העיר העתיקה שבנה דהר אלעמר. שרידי החומה נעלמו ברובם ורק מספר אבני גזית מעידות על קיומה. בכיכר התגודדו סוחרים וקניינים וחנו העגלות (שלא יכלו לעבור בסבך סימטאות העיר). מכאן השם – "סאחת אל-חנאטיר" – כיכר העגלות. רק משנבנתה בניית "הכרמלית" שכאן תחנתה הראשונה, הוסב השם ל"כיכר פאריס" – לכבוד בוני הכרמלית – הצרפתים. מעבר לכיכר שתי כנסיות: מצפון – כנסיית "אליהו הנביא" של הכרמליתים, שנבנתה בצמוד לקיר החומה של חיפה. כנסיה זו היתה מוקד לפעילות החינוכית-חברתית של הכרמליתים, שהיו בעלי השפעה רבה בחיפה. מדרום מצויה הכנסיה המרונית – הבולטת בכיפתה המבהיקה.

בחצר בית מס' 13 נמצא בית הספר הקאתולי "הלב הקדוש" (סקרה קר), הבנוי משני אגפים ניצבים לרחוב, המחברים ע"י אגף מרכזי בחזיתו. הסגנון ושילוב החצר ומבני העזר – יחודיים בנוף העיר. מזרחה לבית זה – נמצאת כיכר ההגנה – מרכז חיפה בשנות העשרים. מדרום – קבוצת מבנים עם גגות רעפים וגרמי מדרגות מוארכים, שהיו שייכים לסוחרים עשירים. מעבר למגרש המכוניות עמד בעבר בית העיריה הישן שנהרס, ובמקומו נבנה סניף הבנק הערבי. מעברו השני של הכביש היה בית הספר היוקרתי "פרר" של הכרמליתים, שנבנה ב-1882; במקומו עומד עתה "מגדל המגנים". אזור זה היה מרכז חשוב של חיפה בשנות העשרים, אך כיום נהרסו מרבית המבנים מאותם הימים.

מקור השם "כיכר ההגנה" במפגש הלוחמים לשחרור חיפה במקום זה. שלט המנציח את המאורע קבוע על קיר הבניין הגבוה מזרחה לכיכר.

ב. כיכר פאריס

מכיכר ההגנה נרד כ-50 מ' במורד רח' כיאט צפונה לפינת רח' יפו (נתנזון). בפינת הרחוב נמצא בניין בנק לאומי – הוא סניף בנק אפ"ק בחיפה לשעבר, שנבנה ע"י האדריכל אלכסנדר ברוואלד. ראויים לתשומת לב – בניית האבן

ג. העיר העתיקה

לאחר שציווה דהר אלעמר להרוס את חיפה אל-עתיקה ב־1761, הוא בנה עיר חדשה, באזור שנהנה מתנאים בטחוניים עדיפים בשל המרחק הקצר שבין הים להר. הוא הקיף את העיר בחומה ומעליה, במדרגות ההר, בנה מצודת משמר — "בורג אל-סלאם". העיר נקראה "חיפה החדשה", אלא שמאז עברו 220 שנה... לכן במפות מצויין קטע זה של חיפה כעיר עתיקה, אך יש להבחין בינה לבין חיפה הקדומה (אל-עתיקה), השוכנת באזור תחנת כרמל (ר' מסלול 2). בחומת העיר היו שערים אחדים: שער יפו במערב, ובחזיתו כיכר חמרה ושער עכו במזרח. ביניהם חצתה את העיר דרך — רחוב אומייה. במקום שהשתרע השוק של חיפה עד 1948, הדרך הסתיימה ממזרח — בבית הסראיה.

נמשיך לאורך רח' אומייה לשעבר (המשך רח' נתנזון). לאחר 150 מ' נגיע לרחבת אל-ג'רינה בחזיתו של מסגד אל-ג'רינה (הגורן?). המסגד שהיה בן קומה אחת, שופץ לרגל חגיגות ה־30 לשלטונו של הסולטאן עבדול חמיד. אז נוספה לו קומה ושעון הספרות הנוכחי. היה זה המסגד המרכזי של חיפה עד 1948. לאחרונה שופץ המסגד ומתקיימת בו פעילות דתית עניפה.

ממסגד אל-ג'רינה נמשיך מזרחה כ־50 מ', במקום בו נמצא היום מגרש משחקים מוזנח עמד הבניין הקדום והחזק ביותר בחיפה — בניין הסראיה, הוא מרכז השלטון. כאן ישבו נציגי הסולטאן ונושאי המשרות מטעם דהר אלעמר, לרבות פקידי המכס. הבניין היה סמוך לים והמזח של חיפה הגיע עד אליו. רק עם בניית הנמל (33—1928), יבשו הבריטים קטע מהים במקום שנכללו רח' הנמל ורח' העצמאות. הסראיה נהרסה ב־1969, ובמקום הוקם גן ציבורי.

מבניין הסראיה לשעבר נעלה במדרגות הגן הציבורי שליד בניין הדואר לשד' הפלי"ם. ממערב נראה את כנסיית "סט. אנה" היוונית-קאתולית, ואת כנסיית "סט. מריה" היוונית-אורתודוקסית. מיקומן של כנסיות אלה היה במערב העיר הישנה, שנקרא "חרת אל-כניס" — שכונת הכנסיות. בתצפית לעבר דרום נראה במעלה ההר קו חביות צבועות שחור-לבן, לאורך רח' שיבת ציון (סטנטון בעבר), הסלול ממש על קו חומת העיר העתיקה, ימעליו בניין האכסניה הפרנציסקאנית — בית צהוב עם גג רעפים נישא, המוקף בוסתן וחומת אבן גבוהה. השטח הגדול שלפנינו ריק, שכן העיר הישנה-חדשה של דהר אלעמר נהרסה במבצע "שקמונה" ב־1948. באגפה המזרחי נותרו שרידי מבנים, שהיו סביב השכונה היהודית הישנה — "חרת אל-יהוד", ובניין אבן גדול שהיה ביתו של מוסטפה אל-חליל, ראש עיריית חיפה בסוף המאה הי"ט. מעבר לבניין זה, בסימטת אל-בכתארי, הסתיימה חיפה העתיקה בחומה המזרחית ובה שער עכו. בתי היהודים — שתושביהם הראשונים באו לחיפה בשנות ה־30 של המאה הי"ט, נעלמו כמעט לחלוטין. ביתו המפואר של חליל הפך זה לא מכבר לתיאטרון עממי, הזוכה להצלחה רבה.

ד. אל תחנת הרכבת התחתית

סימטת חמאם פאשא יוצאת מהרובע היהודי לשעבר, צמוד לבית חליל ופונה מזרחה. כאן עברה הדרך לעכו (שער העיר המזרחי היה בסמוך). ניתן עדיין לראות לפי חזיתות הבתים בסימטת חמאם פאשא, שלפנינו בתי מגורים, אך בכיוון הכביש נשקפת חזית מסחרית מובהקת. בצד הרחוב בית מרחץ משוקם מראשית המאה. נמשיך בסימטה עד למסגד גדול בעל כיפה ירוקה, הוא מסגד איסתיקלאל (עצמאות), הגדול והפעיל שבחמשת המסגדים בחיפה. לא הרחק משם נמצאת כיכר פייסל; בימים עברו היתה כאן כיכר עגולה ועמוד זכרון קטוע במרכזה — לזכר פייסל מלך עיראק וגיבור "המרד הערבי", שנפטר בפאריס (1933). גופתו הועברה דרך נמל חיפה ו"רכבת העמק" לסוריה. על העמוד כתובת המיוחסת לפייסל: "העצמאות נלקחת ואיננה ניתנת, חרות העם בידיו". כאשר שוקמה הצומת, הועבר עמוד הזכרון לצידו הצפוני של הכביש.

מהעמוד מזרחה, במרחק 100 מ', נמצאת תחנת הרכבת המזרחית. כאן היה המוצא היחיד של מסילת הברזל החיג'אזית — פאר מפעלי האימפריה העות'מאנית — לים התיכון. סלילתה שימשה מקור תעסוקה חשוב לתושבי חיפה, סייעה להתפתחותה והעניקה לה חשיבות מסחרית ותעבורתית ראשונה במעלה. תחנת הרכבת נחנכה באוקטובר 1905. לרגל המאורע נבנתה אנדרטה המתארת את סלילת המסילה, ובה פיתוחי אבן נאים. המסילה שיצאה מחיפה לדרעא שבעבר הירדן, עברה דרך עמקי יזרעאל והירמוך ונודעה

אנדרטת זכרון לחנוכת הרכבת החיג'אזית, בתחנת הרכבת המזרחית.